

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
4^ο ΕΤΟΣ
8^ο ΕΞΑΜΗΝΟ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ-ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:
'ΠΑΙΔΙΑ ΣΕ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ'**

**ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΕΣ:
ΛΕΟΝΤΑΡΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ
ΜΠΟΝΩΤΗ ΦΩΤΕΙΝΗ**

**ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:
ΝΤΟΥΡΑ ΕΛΕΝΗ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
ΑΜ:200019**

ΒΟΛΟΣ 2004

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 2872/1
Ημερ. Εισ.: 15-06-2004
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΠΠΕ
2004
ΝΤΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ**ΣΕΛΙΔΕΣ**

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4-5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6-7

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ**1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ**

1.1 Η φιλοσοφική θεώρηση του θανάτου	8-12
1.2 Τα επιμέρους στοιχεία της έννοιας του θανάτου	12-17
1.3 Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον θάνατο	17-20
1.4 Μύθοι και αλήθειες για το πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά τον θάνατο	21-28

2. Ο ΘΡΗΝΟΣ

2.1 Ο θρήνος στην ενήλικη ζωή	29-34
2.2 Ο θρήνος στα παιδιά	35-38
2.3 Παράγοντες που επηρεάζουν τον θρήνο	39-40

	ΣΕΛΙΔΕΣ
2.4 Μορφές θρήνου	41-43
2.5 Εκδηλώσεις του φυσιολογικού Πένθους	44-47
3. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	
3.1 Πώς αντιμετωπίζουμε ένα παιδί που πενθεί	48-53
3.2 Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στο σχολείο	54-59
3.3 Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στον παιδικό σταθμό	60-61
4. ΕΡΕΥΝΑ	
4.1 Στόχος της έρευνας	62
4.2 Το δείγμα της έρευνας	62
4.3 Η διαδικασία της έρευνας	63-64
4.4 Το ερωτηματολόγιο	65-66
4.5 Τρόπος βαθμολογίας κάθε επιμέρους έννοιας	67-71
4.6 Αποτελέσματα	72-83

5.ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

84-90

6.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

ΤΟ ΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιδέα για την επιλογή του συγκεκριμένου θέματος έγινε το περασμένο καλοκαίρι. Ανάμεσα σε δύο θέματα διάλεξα το συγκεκριμένο, επειδή το θεώρησα πολύ ενδιαφέρον, αλλά κυρίως επειδή είχα μια προσωπική απώλεια πριν τρία χρόνια. Ήταν ένα πολύ δυσάρεστο γεγονός για μένα και η πρώτη φορά στην ζωή μου που αντιμετώπιζα τον θάνατο από τόσο κοντά. Αισθάνθηκα πολύ αναστατωμένη και δεν ήξερα πώς να το αντιμετωπίσω. Έτσι θέλησα να μελετήσω και να ερευνήσω τις επιδράσεις που έχει η απώλεια στα παιδιά. Ήθελα να μάθω πώς θα μπορέσω να βοηθήσω στο μέλλον τα παιδιά που αντιμετωπίζουν τον θάνατο.

Στο θεωρητικό μέρος της εργασίας ασχολήθηκα με την έννοια του θανάτου, με το θρήνο και τους τρόπους παρέμβασης για την αντιμετώπιση της απώλειας. Το ερευνητικό μου μέρος επικεντρώθηκε στις αντιλήψεις των παιδιών για το θάνατο και στο κατά πόσο αυτές επηρεάζονται από τις εμπειρίες της απώλειας.

Αυτή η μελέτη με βοήθησε να αντιληφθώ πόσο σημαντικό είναι να αντιμετωπίζεται σωστά ένα παιδί που πενθεί. Σαν μελλοντική νηπιαγωγός αισθάνομαι υπεύθυνη και πιστεύω ότι είναι απαραίτητο να εφοδιαστώ κατάλληλα, έτσι ώστε να είμαι σε θέση να βοηθήσω οποιοδήποτε παιδί βρεθεί σε μια τέτοια κατάσταση.

Κλείνοντας θα ήθελα να ευχαριστήσω την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, κ. Αγγελική Λεονταρή, που αρχικά μου έδωσε το ερέθισμα για να

ασχοληθώ με αυτό το θέμα και στην συνέχεια με κατηύθυνε και με βοήθησε στην ολοκλήρωση της εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα της πτυχιακής μου εργασία είναι τα παιδιά σε κατάσταση πένθους. Η επιλογή αυτού του θέματος όπως ανέφερα και στον πρόλογο, δεν είναι τυχαία. Πριν τρία χρόνια πέθανε ο παππούς μου και δεν ήξερα πώς να το αντιμετωπίσω. Ήταν η πρώτη νεκρό η καρδιά μου χτυπούσε πολύ δυνατά. Ήμουν πολύ στεναχωρημένη και φοβόμουν να πλησιάσω το φέρετρο. Παρατήρησα ότι ο εξαχρονος ξάδελφος μου αντιμετώπισε την κατάσταση με πολύ διαφορετικό τρόπο. Θυμάμαι ότι το βράδυ δεν μπορούσε να κοιμηθεί. Τελικά κοιμήθηκε τα ξημερώματα στην αγκαλιά μου. Όταν τη νύχτα έφεραν τον παπού μου νεκρό ξύπνησε τρομαγμένος. Τον ηρέμησα και μπόρεσε να κοιμηθεί. Όταν το πρωί είδε ότι το σπίτι ήταν γεμάτο από κόσμο χάρηκε. Νόμιζε πως ήταν γιορτή. Η θεία του τον εξήγησε ότι ο παππούς πέθανε γι' αυτό είναι ξαπλωμένος. Ήρθε μαζί μας στο νεκροταφείο και είδε ολόκληρη την νεκρώσιμη ακολουθία. Είχε μία περίεργη συμπεριφορά. Τη μια στιγμή χαιρόταν και μετά τον έβλεπα στεναχωρημένο. Όταν με είδε να κλαίω ήρθε κοντά μου, μ' αγκάλιασε και μου είπε : << Μην κλαις, ο παππούς εδώ είναι, κάτω από τα χώματα και κοιμάται >>.

Έχοντας όλα αυτά στο μυαλό μου αποφάσισα να διαλέξω αυτό το θέμα. Ήθελα να διαβάσω και να μελετήσω τις έρευνες που έχουν γίνει για τα παιδιά και τους ενήλικες σε κατάσταση πένθους. Αρχικά δυσκολεύτηκα να βρω βιβλία και άρθρα, αλλά τελικά ανακάλυψα ότι υπάρχουν αρκετά βιβλία και άρθρα στο διαδίκτυο, τα οποία με βοήθησαν για την πραγματοποίηση της

εργασίας. Ακόμα διαπίστωσα πόσο απαραίτητη είναι η σωστή αντιμετώπιση ενός παιδιού που θρηνεί και όταν σαν μέλος της κοινωνίας στην οποία ζω, αλλά και σαν μελλοντική νηπιαγωγός, θα πρέπει να εφοδιαστώ κατάλληλα, έτσι ώστε να μπορώ βοηθήσω οποιοδήποτε παιδί βρίσκεται σ' αυτή την κατάσταση.

Η πτυχιακή μου εργασία αποτελείται από δύο μέρη: το θεωρητικό και το ερευνητικό. Το πρώτο κεφάλαιο του θεωρητικού μέρους ασχολείται με την έννοια του θανάτου. Μετά από μια σύντομη ιστορική αναδρομή των απόψεων των ανθρώπων για το θάνατο. Προσπαθώ να εξηγήσω γιατί το θέμα θάνατος θεωρείται ταμπού. Στην συνέχεια αναφέρομαι στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον θάνατο, και στους μύθους που έχουν δημιουργηθεί γύρω από το θέμα του θανάτου.

Ακολουθεί ένα κεφάλαιο που ασχολείται με τον θρήνο τόσο στην ενήλικη ζωή, όσο και στην παιδική ηλικία. Αναφέρονται οι παράγοντες που επηρεάζουν τον θρήνο, οι μορφές του θρήνου και οι εκδηλώσεις του φυσιολογικού πένθους.

Στο τρίτο κεφάλαιο υπάρχουν προτάσεις και τρόποι παρέμβασης που θα μπορούσαν να βοηθήσουν ένα παιδί που πενθεί. Στο τέταρτο κεφάλαιο περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η έρευνα, παρουσιάζονται και σχολιάζονται τα αποτελέσματα τη έρευνας. Στο παράρτημα παρατίθεται το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποίησα στην έρευνά μου.

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

1.1 Φιλοσοφική θεώρηση του θανάτου

Τι είναι ο θάνατος; Αυτό είναι ένα ερώτημα που βασανίζει το ανθρώπινο γένος από την αρχή της δημιουργίας του. Αυτή η απορία οδήγησε τον άνθρωπο σε θρησκευτικούς και φιλοσοφικούς στοχασμούς. Ο Παπανούτσος (1973) σημειώνει ότι σε όλες τις θρησκείες που γνώρισε έως τώρα ο κόσμος, ο θάνατος αποτέλεσε ένα από τα κύρια, αν όχι το κύριο θέμα. Θα φανεί ίσως παράξενο, ότι θρησκεία χωρίς θεούς υπήρξε (πρωτόγονος βουδισμός), όχι όμως και θρησκεία που δε σημασιολόγησε το θάνατο. Ο θάνατος αποτέλεσε για τον άνθρωπο πηγή έμπνευσης για τη δημιουργία μύθων και μυστηρίων (Bowker, 1996).

Η αντιμετώπιση του θανάτου από τον άνθρωπο εξαρτάται από τον τρόπο που ο άνθρωπος βλέπει τον θάνατο. Εάν θεωρήσει ότι είναι μία αναπόφευκτη και ίδια για όλους διαδικασία, και ότι μετά από αυτόν δεν υπάρχει απολύτως τίποτα, τότε ζει για το τώρα και δε μπαίνει στη διαδικασία να σκεφτεί αν πρέπει να κάνει ή να μη κάνει κάποια πράγματα στη ζωή του. Από την άλλη μεριά, υπάρχουν και κάποιοι που θεωρούν ότι ο ανθρώπινος θάνατος διαφέρει από αυτόν των ζώων και ότι η ψυχή συνεχίζει να ζει και μετά από αυτόν. Όσοι αποδέχονται τη δεύτερη άποψη, σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους, προετοιμάζονται για τη μεταθανάτιο ζωή. Οι περισσότεροι άνθρωποι, παρ' όλα αυτά, αντιμετωπίζουν τη ζωή τους σαν μια ενδιάμεση κατάσταση. Αυτό συμβαίνει, επειδή είναι δύσκολο

για τον άνθρωπο να απαρνηθεί τελείως τον υλικό κόσμο που τον περιβάλλει (Feifel, 1959).

Για να γίνει πιο κατανοητή η στάση του ανθρώπινου γένους απέναντι στο θάνατο, θα ακολουθήσει μια σύντομη ιστορική αναδρομή για τις απόψεις και τις αντιδράσεις του ανθρώπου μέσα στους αιώνες. Ο πρωτόγονος άνθρωπος ζούσε αντιμετωπίζοντας καθημερινά το θάνατο, μιας και η θνησιμότητα εκείνη την εποχή ήταν πολύ μεγάλη. Γι' αυτό το λόγο είχε θεοποιήσει τη γονιμότητα και τα σύμβολά της. Θεωρούσε το θάνατο σαν μια μετάβαση σε κάποια άλλη φάση της ζωής και έτσι η ταφή του νεκρού γινόταν με τελετουργικό και ιερό τρόπο (Σπανός, 1984). Οι άνθρωποι πίστευαν στην αθανασία της ψυχής, και όλοι οι φιλόσοφοι προσπάθησαν να διευκρινίσουν την έννοια του θανάτου, έτσι ώστε οι άνθρωποι να βοηθηθούν να ξεπεράσουν το φόβο τους απέναντι στην προοπτική του θανάτου (Toynbee, 1969). Η Ινδουιστική και Βουδιστική φιλοσοφία υποστηρίζει ότι ο θάνατος είναι το σημαντικότερο γεγονός της ζωής. Πιστεύει ότι εκείνος που καταφέρνει να αντιμετωπίσει το θάνατο σαν σύμμαχο και σύντροφο του στη ζωή, χωρίς να εξαρτάται από αυτόν κάθε του κίνηση και σκέψη, αποδεσμεύεται από το φόβο του θανάτου (Collett & Lester, 1969). Ο Ινδουισμός και ο Βουδισμός επηρέασε και την Ελλάδα, διαμέσου της Μικράς Ασίας, και έτσι δημιουργήθηκαν διάφορες μυστηριακές λατρείες και φιλοσοφίες, όπως ο Ορφισμός, ο Γνωστικισμός, ο Ερμητισμός και άλλοι (Σπανός, 1984). Ο έλληνας φιλόσοφος που επηρεάστηκε περισσότερο από όλους και που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το θάνατο είναι ο Ηράκλειτος, που θεωρεί ότι ο

θάνατος είναι τόσο πραγματικός όσο και η ζωή και δεν πρέπει να τον αρνούμαστε, όπως δεν αρνούμαστε και την ίδια τη ζωή (Αξελός, 1974).

Εντελώς διαφορετική είναι η στάση του ομηρικού ανθρώπου. Δεν ενδιαφέρεται για τη μεταθάνατον ζωή και απολαμβάνει τα αγαθά που του προσφέρονται στη ζωή αυτή. Θεωρεί ότι μόνο η γήινη ζωή είναι αληθινή και μόνο γι' αυτή πρέπει να πασχίζουμε και ότι όλα μετά το θάνατο είναι ανούσιας σημασίας (Βερβέρης & Παπαγεωργίου, 1995). Ο Πλάτωνας θεωρεί ότι ο θάνατος χωρίζει τη ψυχή από το σώμα της. Ο θάνατος δεν είναι το τέρμα της ζωής, αντιθέτως είναι η αρχή της, μιας και η ψυχή αποχωρίζεται από το σώμα, το οποίο της προσέφερε πόνο και ταλαιπωρία. Έτσι με το θάνατο η ψυχή ελευθερώνεται από το σώμα και αμόλυπτη αμείβεται για την ενάρετη στάση του ανθρώπου κατά τη διάρκεια της ζωής του (Βέικος, 1989). Με την εμφάνιση του Χριστιανισμού, ο άνθρωπος θεωρεί ότι ο θάνατος είναι αποτέλεσμα του προπατορικού αμαρτήματος, από το οποίο θα λυτρωθεί με την ανάσταση όλων των νεκρών. Σκοπός του λοιπόν είναι μια ενάρετη και ηθική ζωή για να μπορέσει έτσι να γευτεί όλα τα αγαθά της αιώνιας ζωής μετά. Ο Χριστιανισμός θεωρεί ότι ο θάνατος είναι η είσοδος του ατόμου στην αιωνιότητα, μιας και η ψυχή του ανθρώπου είναι αθάνατη. Στο Χριστιανισμό οι πιστοί δε φοβούνται το θάνατο, μιας και ο Χριστός έχει καταφέρει να τον νικήσει (Μαντζαρίδης, 1990).

Με την αυγή του 18^{ου} αιώνα ο άνθρωπος αποκτά μια τελείως διαφορετική στάση απέναντι στο θάνατο. Τον δραματοποιεί, τον εξυμνεί και ταυτόχρονα ασχολείται με τον θάνατο, αλλά κυρίως

όλο και λιγότερο με το δικό του. Με το πέρασμα του χρόνου τον αντιμετωπίζει με φόβο και σιγά-σιγά σταματάει να μιλάει και να ενδιαφέρεται για το νόημά του. Μετά το 19^ο αιώνα ο θάνατος γίνεται ντροπή και απαγορευμένη κατάσταση. Οι άνθρωποι πλέον τον υποτιμούν, λόγω της προόδου της ιατρικής επιστήμης και της βελτίωσης των συνθηκών ζωής (Αριές, 1988, 1997).

Οι δυτικές κοινωνίες του 20^{ου} αιώνα αρνούνται το θάνατο (Lendrum & Syme, 1992) και τον αντιμετωπίζουν σαν ταμπού. Ο 20^{ος} αιώνας κυριαρχείται από τις απόψεις των υπαρξιστών, που υποστηρίζουν ότι η βασική αιτία του άγχους του σύγχρονου ανθρώπου προέρχεται από τη συνειδητοποίηση του αναπόφευκτου του θανάτου. Ο άνθρωπος νιώθει αδύναμος απέναντί του, μιας και είναι το μόνο σχεδόν που δε μπορεί με κανένα μέσο που διαθέτει να αποφύγει (Μαντζαρίδης, 1990). Προκαλεί εντύπωση αυτή η άρνηση του θανάτου από τον άνθρωπο, μπορεί όμως να εξηγηθεί με βάση τα εξής:

1. Λόγω της μεγάλης ανάπτυξης της ιατρικής επιστήμης, ο άνθρωπος κατάφερε να περιορίσει την παιδική θνησιμότητα, βρήκε φάρμακα για θανατηφόρες αρρώστιες και έτσι μεγάλωσε το μέσο όρο της διάρκειας της ζωής του. Εξαιτίας λοιπόν της προόδου στον τομέα της υγείας, θεωρεί ότι μπορεί να βρει και το αντίδοτο απέναντι στο θάνατο.
2. Λόγω της δημιουργίας της πυρηνικής πλέον οικογένειας, όταν κάποιος πενθεί δεν έχει κοντά του άτομα που να μπορούν και να θέλουν να τον στηρίξουν.

3. Με το πέρασμα του χρόνου έχουν μειωθεί στο ελάχιστο οι τελετουργίες γύρω από το θάνατο, οι διαδικασίες, δηλαδή, που βοηθούσαν το άτομο να αντιμετωπίσει το πένθος του.

Εξ' αιτίας όλων αυτών των λόγων ο σημερινός άνθρωπος είναι λιγότερο εξοικειωμένος με το θάνατο (Morgan, 1990).

1.2 Τα επιμέρους στοιχεία της έννοιας του θανάτου

Η έννοια του θανάτου περιλαμβάνει διάφορες υποέννοιες. Οι Spence & Brent (1996) θεωρούν ότι η έννοια του θανάτου έχει τέσσερις πτυχές: το αναπόφευκτο, τη μη-αναστρεψιμότητα, τη διακοπή των λειτουργιών και την αιτιότητα. Η Smilansky (1987) πρόσθεσε άλλη μία πτυχή, την οριστικότητα (Spence & Brent, 1996 . Smilansky, 1987). Η μελέτη των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο ξεκίνησε το 1934 με τις μελέτες των Schilder και Wechsler (1996). Ακολούθησαν οι μελέτες του Antony (1941, 1971) και του Nagy (1948) και τις τελευταίες δεκαετίες έγιναν πολλές σχετικές μελέτες (Berlinsky & Biller, 1982). Συνολικά έχουν καταγραφεί πάνω από 100 μελέτες, αλλά παρ' όλα αυτά η πρόοδος, στον τομέα αυτό δεν είναι ιδιαίτερα ικανοποιητική. Αυτό οφείλεται σε διάφορες αιτίες:

1. Διαφορετικοί ορισμοί και ονομασίες σχετικά με τις έννοιες του θανάτου.
2. Δεν υπάρχουν αξιόπιστες και έγκυρες σταθμισμένες μετρήσεις για αυτές τις έννοιες.

3. Μεθοδολογικά προβλήματα.
4. Σχεδόν το ένα τρίτο από τις μελέτες είναι διατριβές.
5. Δεν υπάρχει πρωτοτυπία στις μελέτες, η μια αντιγράφει την άλλη, έτσι δεν έχουμε πρόοδο.
6. Συνεχής χρήση της Πιαζετιανής προοπτικής, ως αλάνθαστης και μοναδικής.
7. Δεν ασχολήθηκαν με το συγκεκριμένο θέμα γνωστοί ερευνητές.
8. Πολλές μελέτες επικεντρώνονται στις θρησκευτικές προκαταλήψεις και στην πίστη στη μεταθανάτον ζωή.
9. Οι συγκρίσεις μεταξύ των αποτελεσμάτων δημιουργούν σύγχυση (Speece & Brent, 1996).

Στη συνέχεια θα αναφερθώ ξεχωριστά σε κάθε μία από τις διαφορετικές πτυχές της έννοιας του θανάτου.

A. Αιτιότητα

Η έννοια της αιτιότητας δεν έχει έναν γενικά αποδεκτό ορισμό, όπως και οι υπόλοιπες πτυχές της έννοιας του θανάτου. Ο Koosker (1973) προσδιόρισε την αιτιότητα ως την ικανότητα κάποιου να περιγράψει τις αφηρημένες και γενικευμένες αιτίες που προκαλούν το θάνατο. Οι Wass, Guenther & Towry (1979,1980) θεωρούν πιο σημαντική την κατανόηση ότι ο θάνατος είναι αποτέλεσμα εσωτερικών παρά εξωτερικών αιτιών. Ο Kane (1979) δίνει έμφαση στην κατανόηση του ότι ο θάνατος οφείλεται τόσο σε εσωτερικά όσο και σε εξωτερικά αίτια (Μαρτίκα, 2001).

Γίνεται ακόμα ένας διαχωρισμός των αιτιών, σε ρεαλιστικά (γηρατειά, ασθένεια ή ατύχημα) και σε μη ρεαλιστικά (κακή συμπεριφορά) και στην κατανόηση των γηρατειών ως αιτίας θανάτου (Smilansky, 1987).

Η έννοια της αιτιότητας του θανάτου συνδέεται με τους σωματικούς και τους βιολογικούς παράγοντες που οδηγούν στο θάνατο. Την αιτιότητα του θανάτου τα παιδιά την αντιλαμβάνονται μετά την κατανόηση της οριστικότητας και της μη-ανατροπής. Σε ηλικία 4-5 ετών τα περισσότερα παιδιά μπορούν να δώσουν τουλάχιστον μία αιτία θανάτου, όπως είναι οι αρρώστιες και τα ατυχήματα. Λίγα παιδιά της ηλικίας αυτής δίνουν ως αιτία θανάτου τα γηρατειά (Smilansky, 1987).

B. Η μη – ανατροπή

Η κατανόηση αυτής της έννοιας του θανάτου προϋποθέτει την αποδοχή ότι ο θάνατος είναι μία κατάσταση που δεν μπορεί να αλλάξει. Ο αποθανόν δεν μπορεί να επανέλθει στη ζωή όσο και να το θέλουμε. Αυτή η αποδοχή είναι ζωτικής σημασίας για το πρώτο στάδιο του πένθους. Αρχικά τα παιδιά αρνούνται να πιστέψουν ότι ο αποθανόν δε θα ξαναεπιστρέψει. Μόνο όταν κατανοήσουν ότι δεν αλλάζει πια αυτή η κατάσταση, περνούν στο επόμενο στάδιο του θρήνου. Η αποδοχή λοιπόν της μη-ανατροπής του θανάτου, είναι η πρώτη κατάσταση από την οποία πρέπει να περάσει το παιδί που θρηνεί, για να καταφέρει να αποδεχτεί τα συναισθήματα που του προκαλεί το γεγονός του αιώνιου χωρισμού. Μόνο τότε μπορεί το παιδί να ξαναοργανώσει τη ζωή του (Smilansky, 1987).

Τα παιδιά των 4-5 ετών αντιλαμβάνονται τη μη-ανατροπή του θανάτου σε ποσοστό 50%. Η μη-ανατροπή είναι η πρώτη έννοια του θανάτου που τα παιδιά κατανοούν, ανεξάρτητα από το εάν έχουν βιώσει απώλεια ή όχι. Σε ηλικία 6-7 ετών τα παιδιά κατανοούν σε ποσοστό 87% τη μη-ανατροπή του θανάτου. Ένα μικρό ποσοστό της τάξης του 10%, θεωρεί ότι η μη-ανατροπή οφείλεται στην ταφή. Αυτά τα παιδιά δηλώνουν ότι ένα άτομο που έχει ταφεί δεν μπορεί να επανέλθει στη ζωή, ενώ κάποιος που δεν έχει, μπορεί ακόμα να υπάρχει κάπου, με κάποιο τρόπο (Smilansky, 1987).

Γ. Η οριστικότητα

Η οριστικότητα του θανάτου αναφέρεται στο γεγονός της διακοπής των λειτουργιών του ανθρώπου στο ότι δηλαδή όταν κάποιος πεθάνει, όλες οι λειτουργίες που προσδιορίζουν τη ζωή (σκέψη, ακοή, όραση, κίνηση κ.τ.λ.) παύουν. Αυτή η έννοια αναφέρεται στο φυσικό σώμα και όχι στο πνεύμα του ανθρώπου (Μαρτίκα, 2001).

Εάν τα παιδιά κατανοήσουν ότι ο θάνατος είναι το αντίθετο ακριβώς γεγονός από τη ζωή, δηλαδή ότι όλες οι βιολογικές λειτουργίες του ανθρώπου σταματούν, τότε μπορούν και να αντιληφθούν την οριστικότητά του. Αφού το κατανοήσουν αυτό, αντιλαμβάνονται ότι ο νεκρός δεν υποφέρει, δε νιώθει κρύο ή πόνο. Αυτή η αποδοχή βοηθάει τα παιδιά να επικεντρωθούν στο πένθος τους. Όταν λοιπόν αποδεχτούν την οριστικότητα, τότε κατανοούν απόλυτα ότι ένας νεκρός άνθρωπος δε βρίσκεται πια στη ζωή και δεν υπάρχει κάτι που

μπορεί να γίνει για να αλλάξει αυτή η κατάσταση (Smilansky, 1987).

Στην ηλικία των 4-5 ετών, τα παιδιά έχουν την ικανότητα να αντιληφθούν την διακοπή μέρους των λειτουργιών του ανθρώπου. Μπορούν δηλαδή να αντιληφθούν τη διακοπή της όρασης, της ακοής και της κίνησης, αλλά δυσκολεύονται να αντιληφθούν τη διακοπή πιο σύνθετων λειτουργιών, όπως είναι η αίσθηση, η σκέψη και η συνείδηση της κατάστασής του. Μόνο το 25% των παιδιών της ηλικίας αυτής μπορεί να κατανοήσει τη διακοπή των μη εμφανών λειτουργιών. Στην ηλικία των 6-7 ετών τα παιδιά σε ποσοστό 74% συνειδητοποιούν τη διακοπή όλων των λειτουργιών του ατόμου (Smilansky, 1987).

Δ. Το αναπόφευκτο

Οι Speece και Brent (1996) προσδιόρισαν το αναπόφευκτο του θανάτου ως την κατανόηση του γεγονότος ότι η αναγκαιότητα του θανάτου δεν μπορεί να προληφθεί ή να αποφευχθεί βάσει κάποιου στρατηγικού σχεδίου ή κάποιου έξυπνου χειρισμού. Η έννοια του αναπόφευκτου δηλώνει επίσης ότι κάποιος μπορεί να αποφύγει κάποιες αιτίες που προκαλούν το θάνατο, αλλά κανένας τελικά δεν μπορεί να αποφύγει κάποια αιτία που οδηγεί στο θάνατο (Μαρτίκα, 2001).

Η αρχή του αναπόφευκτου του θανάτου περιλαμβάνει και τη θεωρία ότι ο θάνατος είναι ένα φυσικό φαινόμενο. Η κατανόηση αυτής της έννοιας βοηθάει τα παιδιά στο τελευταίο στάδιο του θρήνου. Αν το παιδί καταλάβει ότι ο θάνατος είναι

παγκόσμιο και μοιραίο γεγονός στη ζωή του ανθρώπου, και ότι εάν κάποιος δεν πεθάνει με τον ένα τρόπο, θα πεθάνει με κάποιον άλλο, τότε θα μπορέσει με μεγαλύτερη ευκολία να αντιμετωπίσει την απώλεια στο τέλος της περιόδου του θρήνου (Smilansky, 1987).

Στην ηλικία των 4-5 ετών τα παιδιά δύσκολα κατανοούν το αναπόφευκτο του θανάτου. Θεωρούν ότι είναι ένα τυχαίο γεγονός και ότι μπορεί κάποιος να το αποφύγει, εάν είναι προσεκτικός, όπως και τις αρρώστιες. Στην ηλικία των 6-7 ετών τα παιδιά σε ποσοστό 25% κατανοούν ότι πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι (Smilansky, 1987).

1.3 Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο

Τα παιδιά αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο τον θάνατο. Θα αναφερθούμε στο πώς καταλαβαίνουν τον θάνατο τα παιδιά διαφόρων ηλικιών.

α) Παιδιά ηλικίας μέχρι τριών ετών

Τα παιδιά αυτής της ηλικίας δεν μπορούν να κατανοήσουν τη λέξη θάνατος. Σίγουρα παίζει ρόλο ο φόβος που νιώθουν για τους αποχωρισμούς. Θέλουν να σιγουρευτούν ότι ο ενήλικας που τα φροντίζει θα είναι πλάι τους μέχρι να μπορέσουν να φροντίσουν μόνο τους τον εαυτό τους. Αντιλαμβάνονται το θάνατο με την έννοια της απομάκρυνσης. Αυτό ενεργοποιεί

φόβους εγκατάλειψης . Συχνά τα μικρά παιδιά βιώνουν την απομάκρυνση των ενηλίκων σαν τιμωρία, επειδή έκαναν κάτι που οι ενήλικες δεν ενέκριναν. Έτσι, είναι σημαντικό, όταν τα παιδιά αυτής της ηλικίας έρχονται αντιμέτωπα με το θάνατο, να τα καθησυχάζουμε λέγοντας για παράδειγμα ότι, δεν ευθύνονται αυτά για το θάνατο της γιαγιάς (Baum, 2003).

Ο θάνατος σχετίζεται με την ακινησία και τα παιδιά επιθυμούν με το παιχνίδι και τη μίμηση να προσπαθήσουν να βιώσουν τι ακριβώς σημαίνει αυτή η πρωτόγνωρη κατάσταση. Αυτό που δεν μπορεί όμως ούτε να βιώσει ούτε να κατανοήσει το παιδί είναι το οριστικό του θανάτου. Επιπλέον τα παιδιά αυτής της ηλικίας θεωρούν τους ενήλικες παντοδύναμους, αφού μπορούν να κάνουν όσα εκείνο δεν μπορεί. Οι επιδόσεις των ενηλίκων μαγεύουν τα παιδιά. Γιατί λοιπόν χάνονται τόσο ξαφνικά αυτές οι δυνάμεις τους με το θάνατο; Η απώλεια των δυνάμεων που επέρχεται με το θάνατο προκαλεί στα παιδιά φόβο. Συνειδητοποιούν ότι οι ενήλικες δεν είναι παντοδύναμοι και μ' αυτή τη διαπίστωση αρχίζουν να αναρωτιούνται αν οι μεγάλοι μπορούν τελικά να τα καταφέρουν σε όλα. Για πρώτη φορά το παιδί νιώθει ότι οι γονείς του δεν είναι σε θέση να το προστατέψουν απόλυτα (Baum, 2003).

β) Παιδιά ηλικίας από τεσσάρων ως πέντε χρονών

Τα παιδιά των τεσσάρων μέχρι πέντε ετών δεν αντιλαμβάνονται το θάνατο ως κάτι οριστικό και αμετάβλητο. Ξεκινούν από την ιδέα ότι οι νεκροί με κάποιο τρόπο ανασταίνονται και συνεχίζουν κανονικά τη ζωή τους. Σ' αυτή

την ηλικία ο θάνατος συνδέεται με τα γηρατειά και την αρρώστια ή με τον πόλεμο και άλλες καταστάσεις βίας. Σχετικές έννοιες με το θάνατο για τα παιδιά είναι η ακινησία, το σκοτάδι, ο ύπνος και η απουσία ζωτικών λειτουργιών, όπως η αναπνοή ή η λήψη τροφής (Baum, 2003).

Η δυσκολία που έχουν τα παιδιά σ' αυτήν την ηλικία να κατανοήσουν και να αποδεχτούν το θάνατο, σε μεγάλο μέρος οφείλεται στο ότι δεν μπορούν να κατανοήσουν τη διαφορά του προσωρινού από το οριστικό. Τα παιδιά δεν μπορούν να συλλάβουν την έννοια ότι κάτι που έχει ζωή σήμερα, κάποτε δεν ήταν εδώ, και μετά από καιρό πάλι δε θα είναι εδώ, ούτε μπορούν να αποδεχτούν συναισθηματικά ένα οριστικό χωρισμό από τα αγαπημένα τους πρόσωπα.

Για τα παιδιά αυτής της ηλικίας ο θάνατος σημαίνει την πραγματοποίηση των χειρότερων φόβων τους. Μετά την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου τους και την συμμετοχή τους στην τελετή, τα παιδιά συχνά φοβούνται να πέσουν για ύπνο, φοβούνται το σκοτάδι και δε θέλουν να μείνουν μόνο τους. Και αυτό συμβαίνει, επειδή δεν είναι σίγουρα αν ο μπαμπάς ή η μαμά θα ξανάρθει, δε θέλουν ν' απομακρυνθούν καθόλου από κοντά τους, ούτε καν για να κοιμηθούν. Είναι, λοιπόν, πολύ σημαντικό να προσέχουν οι ενήλικες ποιες λέξεις χρησιμοποιούν όταν μιλάνε για το θάνατο. Αν χρησιμοποιήσουν τον ύπνο για να μιλήσουν για το θάνατο, μπορεί να νιώσουν λίγο πιο άνετα θεωρώντας τον αποχωρισμό «ανώδυνο» και προσωρινό, όμως τα παιδιά μπορεί να συνδέσουν το φόβο του θανάτου με το φόβο του ύπνου. Ποιος τα βεβαιώνει ότι θα ξυπνήσουν σίγουρα; Ένα άλλο σημείο που μπερδεύει τα παιδιά

είναι η αντίφαση που δημιουργείται ανάμεσα στην τελετουργία της ταφής και στην πίστη για τη μεταθανάτια ζωή. Τους λένε, δηλαδή, ότι το σώμα της γιαγιάς μπαίνει μέσα στη γη, επιστρέφει σ' αυτή και αποσυντίθεται, και την ίδια στιγμή τους λένε ότι η γιαγιά τους πήγε στον ουρανό. Αυτό θα πρέπει να το εξηγήσουμε στα παιδιά και να τους δώσουμε την ελευθερία να σχηματίσουν μόνο τους μία εικόνα για το Βασίλειο των Νεκρών.

Συνοψίζοντας, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας δεν μπορούν ούτε να κατανοήσουν, ούτε να νιώσουν το θάνατο σαν οριστικό αποχωρισμό από τη ζωή. Κυρίως δυσκολεύονται να κατανοήσουν τα ακόλουθα τρία χαρακτηριστικά του:

- Ότι όλοι οι άνθρωποι πεθαίνουν
- Ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτος
- Ότι ο θάνατος είναι οριστικός (Baum, 2003)

γ) Παιδιά ηλικίας των έξι ετών

Για πρώτη φορά σ' αυτήν την ηλικία τα παιδιά κατανοούν το θάνατο σαν κάτι οριστικό και αμετάκλητο. Η σκέψη των παιδιών είναι πια σε θέση να αναγνωρίζει και να αποδέχεται αφηρημένες έννοιες. Ταυτόχρονα όμως ξεκινούν για το παιδί νέοι φόβοι, επειδή συνειδητοποιεί ότι και η δική του ζωή έχει τέλος και δεν είναι αιώνια. Έτσι, αναπτύσσουν μεγάλο ενδιαφέρον για το θάνατο και ιδιαίτερα για τα συναισθήματα που προκαλεί. Όσο πιο ανοιχτά μπορεί να μιλά ένα παιδί στους ενήλικες γι' αυτό, τόσο λιγότερο αντιμετωπίζει το θέμα σαν ταμπού (Baum, 2003).

1.4 «Μύθοι» και «Αλήθειες» για το πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά τον θάνατο.

Στην εποχή μας θεωρούμε απόλυτα φυσικό να εξηγούμε σ' ένα παιδί πώς γεννιέται ο άνθρωπος, αλλά εντελώς αφύσικο να συζητάμε μαζί του για το θάνατο. Θεωρούμε ότι το θέμα είναι μακάβριο, θλιβερό, αποτρόπαιο και ασυμβίβαστο με την παιδική ηλικία. Στη φαντασία μας η παιδική ηλικία είναι το βασίλειο όπου κανείς δεν πεθαίνει. Τουλάχιστον δεν πεθαίνει κανείς «καλός», όπως συμβαίνει και στα περισσότερα κλασικά παραμύθια. Στο γνωστό παραμύθι της Χιονάτης, εκείνη ξυπνά από το βαθύ της ύπνο, το θάνατο, όταν το βασιλόπουλο της δίνει ένα φιλί και έχοντας νικήσει το θάνατο, «ζουν αυτοί καλά» και εμείς ακόμα καλύτερα.

Τα παιδιά πιστεύουν στη μαγεία των παραμυθιών, αλλά ο κόσμος όπου ζουν είναι διαφορετικός. Είναι περίεργα να μάθουν για το θάνατο, όπως και για κάθε άλλη εκδήλωση της ζωής. Συχνά, η αυθόρμητη περιέργειά τους συναντά τη δική μας σιωπή, την αμηχανία μας να αντιμετωπίσουμε τα ερωτήματά τους, αλλά και την αδυναμία μας να αντιμετωπίσουμε τον ενδεχόμενο πόνο τους. Τι κάνουμε, τότε, λοιπόν; Κατασκευάζουμε μύθους ή καταφεύγουμε σε ψέματα. Παραποιούμε την πραγματικότητα και στηριζόμαστε σε ένα σύνολο ψευδών πεποιθήσεων, για να αιτιολογήσουμε τη συμπεριφορά και τη στάση μας απέναντι στο παιδί και στο θάνατο. Στην ουσία, με τους μύθους αυτούς, επιδιώκουμε να προστατεύσουμε κυρίως τον εαυτό μας. Θα

αναφέρουμε πέντε μύθους και πέντε αντίστοιχες αλήθειες τους (Νίλσεν – Παπαδάτου, 1998).

1) Τα παιδιά είναι αγνά, ανυποψίαστα. Δεν γνωρίζουν τίποτα για το θάνατο, ούτε για αρρώστιες που απειλούν τη ζωή.

Στο πλαίσιο αυτού του μύθου, η παιδική ηλικία είναι απαλλαγμένη από κάθε έγνοια, θλίψη ή οδύνη. Κατά συνέπεια ποιος ο λόγος να συζητήσουμε με τα παιδιά για το θάνατο; Άλλωστε, δε γνωρίζουν τι είναι ο θάνατος και τίποτα δεν μπορεί να τα προετοιμάσει γι' αυτές τις οδυνηρές εμπειρίες της ζωής. Η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Στην εποχή μας ο θάνατος υπάρχει μέσα στα παιχνίδια τους, στις ιστορίες που διαβάζουν, στα έργα που βλέπουν, στα μηνύματα που προσλαμβάνουν από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και από το περιβάλλον τους.

Το βασικό ερώτημα δεν είναι αν γνωρίζουν ή δε γνωρίζουν για το θάνατο, αλλά ποιες είναι οι πληροφορίες και τα μηνύματα σχετικά με το θάνατο που προσλαμβάνουν από το περιβάλλον όπου ζουν και πώς αυτά τα μηνύματα και οι πληροφορίες συμβάλλουν στη διαμόρφωση ορισμένων αντιλήψεων και στάσεων απέναντι στο θάνατο και στο πένθος. Κατά συνέπεια μπορούμε να αναρωτηθούμε κατά πόσο αυτές οι αντιλήψεις και στάσεις διευκολύνουν ή δυσκολεύουν την προσαρμογή των παιδιών στην απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου.

Στη σημερινή κοινωνία συμβαίνει το εξής παράδοξο: από τη μία πλευρά, εκθέτουμε τα παιδιά σε πολύ βίαιες εμπειρίες θανάτου που φέρνουν μέσα στο σπίτι μας η εφημερίδα, το

ραδιόφωνο και κυρίως η τηλεόραση· από την άλλη, κάνουμε το παν για να προστατεύσουμε από την πραγματικότητα του θανάτου, ιδιαίτερα όταν αυτή αφορά ένα αγαπημένο πρόσωπο. Όταν εκτίθενται επανειλημμένα σ' αυτές τις εικόνες, τα παιδιά διαμορφώνουν τη λανθασμένη αντίληψη ότι ο θάνατος είναι πάντα βίαιος και ξαφνικός. Στην πραγματικότητα οι περισσότεροι άνθρωποι πεθαίνουν αργά, εξαιτίας κάποιου χρόνιου προβλήματος υγείας, μέσα στο νοσοκομείο κάποιας μεγάλης πόλης. Και αυτό, ένα παιδί το συνειδητοποιεί, όταν μέλος της οικογένειάς του ή κάποιος φίλος του, αρρωστήσει σοβαρά.

Στην περίπτωση αυτή, η χρόνια αρρώστια του δικού του ανθρώπου καθώς και ο αναμενόμενος θάνατός του, που αποτελούν πολύ προσωπικές εμπειρίες, βιώνονται από απόσταση. Στην προσπάθειά μας να προστατεύσουμε τα παιδιά, αποφεύγουμε να τα ενημερώνουμε με ακρίβεια και ειλικρίνεια. Στα ελληνικά νοσοκομεία δεν επιτρέπεται ένα παιδί να επισκεφτεί έναν άρρωστο και πολύ λιγότερο να συμμετάσχει στη φροντίδα του.

Η πρόκληση, λοιπόν, για εμάς τους ενήλικες είναι να δούμε πέρα από το μύθο. Δηλαδή, πρώτα, να αναγνωρίσουμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες μεγαλώνουν τα παιδιά και στη συνέχεια, να δημιουργήσουμε τον κατάλληλο χώρο που θα τους επιτρέψει να αρθρώσουν ένα λόγο και να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, ώστε να μπορέσουν να επεξεργαστούν τις εμπειρίες που βιώνουν σε σχέση με το θάνατο και τη ζωή (Νίλσεν – Παπαδάτου, 1998).

2) Τα παιδιά τραυματίζονται ανεπανόρθωτα όταν ζουν από κοντά την απειλή του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου.

Ο μύθος αυτός πηγάζει από την πεποίθηση ότι ο θάνατος είναι πάντα κάτι κακό, κάτι άσχημο και τρομερό και ότι η τελική περίοδος στη ζωή του ανθρώπου είναι αβάσταχτη, καθώς στερείται από κάθε ίχνος αξιοπρέπειας. Έτσι, όταν τα παιδιά εκτίθενται στο θάνατο ενός ατόμου, κινδυνεύουν να διατηρήσουν μόνο τραυματικές αναμνήσεις επισκιάζοντας όμορφες στιγμές που είχαν ζήσει μαζί του. Κατά συνέπεια όσο λιγότερα γνωρίζουν, τόσο το καλύτερο. Κάποια στιγμή, λέμε, έστω και εκ των υστέρων, θα μάθουν τι συνέβη και θα καταλάβουν.

Όταν σιωπούμε, απομονώνουμε το παιδί από τα γεγονότα και το ωθούμε σε συναισθηματική εξορία. Του δίνουμε το μήνυμα ότι δεν το θεωρούμε ικανό να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της ζωής, ότι δεν το θεωρούμε άξιο να τα βγάλει πέρα, ούτε αρκετά σημαντικό για να ενημερώνεται και να συμμετέχει σε όσα συμβαίνουν σ' αυτόν που αγαπά. Η συναισθηματική αυτή εξορία είναι πιο τραυματική από την ίδια την αρρώστια και το θάνατο. Ο πόνος μπροστά σε ένα επικείμενο και οριστικό αποχωρισμό είναι αναπόφευκτος. Όταν όμως μοιράζεται με άλλους, τότε μοιάζει πιο υποφερτός, είναι μισός πόνος, όπως λέει και μία ελληνική παροιμία (Νίλσεν – Παπαδάτου, 1998).

Αποτελέσματα ερευνών επισημαίνουν ότι τα παιδιά που συμμετέχουν στη φροντίδα ενός αγαπημένου προσώπου κατά τη διάρκεια της αρρώστιας του, αντλούν ικανοποιήσεις. Όταν

μάλιστα νιώθουν ότι προσφέρουν κάτι σημαντικό, αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αποθηκεύουν πολύτιμες αναμνήσεις, οι οποίες θα τα βοηθήσουν αργότερα να αποδεχτούν την απώλεια και να προσαρμοστούν. Έτσι, η συμμετοχή στη φροντίδα του δικού τους ανθρώπου που πεθαίνει, από τη μια τους επιτρέπει να προετοιμαστούν ψυχολογικά και από την άλλη, τους δίνει την ευκαιρία να αποχαιρετίσουν τον αγαπημένο τους με το δικό τους τρόπο.

Ο προπαρασκευαστικός αυτός θρήνος, που διευκολύνει στην απώλεια, προϋποθέτει τρία πολύ βασικά πράγματα: Πρώτον, ότι ενημερώνουμε το παιδί, σύμφωνα με το επίπεδο κατανόησής του και τις ανάγκες του για πληροφόρηση εκείνη τη δεδομένη στιγμή. Δεύτερον, ότι του δίνουμε διαρκώς τη δυνατότητα να επιλέγει το ίδιο με ποιο τρόπο και σε ποιο βαθμό επιθυμεί να βρίσκεται στο πλευρό του αγαπημένου του και να συμμετέχει στη φροντίδα του και, τρίτον, ότι είμαστε έτοιμοι να συνοδεύσουμε και να το στηρίξουμε σε όλη τη διάρκεια της εμπειρίας του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου. Αυτός ο θάνατος δεν είναι ποτέ απρόσωπος, τρομερός και αποτρόπαιος. Αντίθετα, είναι η πολυτιμότερη κληρονομιά για ένα παιδί που πρέπει να μάθει να ζει με την απουσία ενός πολύ δικού του ανθρώπου (Νίλσεν –Παπαδάτου, 1998).

3) Το μικρό παιδί δε θρηνεί. Το μεγαλύτερο παιδί θλίβεται. Ο θρήνος του, όμως, δεν είναι τόσο βαθύς και επώδυνος όσο ο θρήνος των ενηλίκων, και γρήγορα ξεπερνιέται.

Ο μύθος αυτός συντελεί στην παραγνώριση του θρήνου των παιδιών, γεγονός που σημαίνει ότι παραγνωρίζεται και η ανάγκη τους για οποιαδήποτε υποστήριξη. Στην πραγματικότητα, όλα τα παιδιά θρηνούν ανεξάρτητα από ηλικία. Δεν είναι απλώς μία κατάσταση, αλλά μία δυναμική διεργασία, μέσα από την οποία το παιδί αποδέχεται προοδευτικά την απώλεια, βιώνει τον πόνο που επιφέρει, προσαρμόζεται σε μία νέα πραγματικότητα, από την οποία απουσιάζει το αγαπημένο του πρόσωπο, και μαθαίνει να ζει μ' αυτήν.

Συχνά δεν αντιλαμβανόμαστε ότι τα παιδιά θρηνούν, γιατί εκφράζουν το θρήνο με διαφορετικούς τρόπους απ' ότι εμείς, οι ενήλικες. Τον εκδηλώνουν όχι με λόγια αλλά μέσα από αλλαγές στη συμπεριφορά τους, μέσα από αλλαγές στις συνήθειες του ύπνου και της διατροφής τους, μέσα από το παιχνίδι και τις ζωγραφιές τους, ακόμα και μέσα από σωματικά συμπτώματα και ενοχλήσεις. Επιπλέον, δεν μπορούν να αντέξουν την οδύνη της απώλειας για μεγάλο χρονικό διάστημα με αποτέλεσμα να «θρηνούν με δόσεις». Μερικές φορές, μάλιστα, στο άκουσμα ενός θανάτου, δεν αντιδρούν, δεν αισθάνονται τίποτε και λειτουργούν σαν να μη συνέβη τίποτα.

Όταν οι ενήλικες απαλλάσσουν τα παιδιά τους από τον πόνο, προσποιούμενοι ότι δε συνέβη τίποτε, τότε τους μαθαίνουμε να αρνιούνται στις σημαντικές αλλαγές που συμβαίνουν στη ζωή τους και να απωθούν το θρήνο τους. Οι επιπτώσεις αυτές της απώθησης είναι αρνητικές. Δυσκολεύουν την προσαρμογή τους τόσο στη συγκεκριμένη απώλεια, όσο και σε άλλες απώλειες της ζωής.

Στην πραγματικότητα, ο θρήνος των παιδιών διαρκεί και δεν έχει χρονικά όρια. Συχνά, λανθασμένα πιστεύουμε ότι τα παιδιά με την πάροδο του χρόνου ξεχνούν. Τα παιδιά δε ξεχνούν. Ούτε και θέλουν να ξεχάσουν κάποιον που αγάπησαν και με τον οποίο μοιράστηκαν κομμάτια της ζωής τους. Έχουν ανάγκη να θυμούνται το αγαπημένο τους άτομο. Έχουν ανάγκη να διατηρούν ένα νοερό σύνδεσμο μαζί του, ένα σύνδεσμο που κουβαλούν μέσα τους για όλη τους τη ζωή (Νίλσεν – Παπαδάτου, 1998).

4) Το σχολείο οφείλει να προετοιμάζει τα παιδιά για τη ζωή και όχι για το θάνατο.

Βάση αυτού του μύθου, δεν υπάρχει λόγος οι εκπαιδευτικοί να συζητήσουν θέματα σχετικά με το θάνατο και αρρώστιες που απειλούν τη ζωή. Και επειδή τέτοιες συζητήσεις μπορεί να φορτίσουν την ατμόσφαιρα, είναι προτιμότερο να αποφεύγονται.

Αφελώς πιστεύουμε ότι, αν το παιδί δεν εκφράσει τα συναισθήματά του, αυτό σημαίνει και ότι δεν τα νιώθει. Αν δεν μιλήσει για το θάνατο, σημαίνει ότι δεν τον σκέφτεται ή δεν το απασχολεί. Η πρόκληση για τους εκπαιδευτικούς είναι τεράστια και ο ρόλος τους καίριος, ιδιαίτερα σε δύο επίπεδα: α) στην άμεση και κατάλληλη στήριξη που μπορούν να παράσχουν στο μαθητή και στην οικογένειά του όπως και σε ολόκληρη την τάξη, όταν η αρρώστια ή ο θάνατος παρεμβαίνουν στη ζωή του

σχολείου και β) στη γενικότερη αγωγή των παιδιών σε θέματα που αφορούν το θάνατο και το θρήνο.

Συζητήσεις γύρω από το θάνατο μπορεί να γίνουν με αφορμή τα μικρά γεγονότα, τους «μικρούς θανάτους» που συμβαίνουν στη ζωή όλων των παιδιών ή ακόμα και τα γεγονότα που επηρεάζουν την ευρύτερη κοινότητα. Η αγωγή γύρω από το θάνατο μπορεί να αποτελέσει μέρος διαφόρων μαθημάτων, αποτελώντας μέρος της ευρύτερης παιδείας των παιδιών και των εφήβων. Μπορεί να είναι αποτελεσματική όταν προσεγγίζει το θέμα όχι μόνο διανοητικά, αλλά και συναισθηματικά. Ο πόνος που μπορεί να βιώνουν τα παιδιά όταν έχουν χάσει ένα αγαπημένο τους πρόσωπο είναι το τίμημα που πληρώνουν, επειδή έχουν αγαπήσει. Και, μόνο όταν αγαπούν, είναι η ζωή τους πλούσια και γεμάτη (Νίλσεν – Παπαδάτου, 1998).

2. Ο ΘΡΗΝΟΣ

2.1 Ο θρήνος στην ενήλικη ζωή

Ο θρήνος είναι το σύνολο των συναισθηματικών αντιδράσεων και εκδηλώσεων που φυσιολογικά εμφανίζονται μετά την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου ή και την απώλεια με τη γενικότερη αφηρημένη έννοια, που μπορεί να αναφέρεται στην απώλεια μιας ιδέας, της ελευθερίας ενός ατόμου κ.τ.λ. (Τσιάντης, 1991) Ο θρήνος θεωρείται η έμφυτη και φυσιολογική αντίδραση των ανθρώπων στο θάνατο ενός αγαπημένου τους. Οι σχετικές έρευνες γύρω από τις εκδηλώσεις του θανάτου, σε διάφορες πολιτισμικές ομάδες, φανερώνουν ποικίλους τρόπους αντίδρασης στην απώλεια και στιγματίζουν ως εθνοκεντρικές τις δυτικές αντιλήψεις για «φυσιολογικούς και υγιείς» τρόπους αντιμετώπισης μιας απώλειας. Ως παγκόσμια αντίδραση, ο θρήνος ανήκει στο χώρο της βιολογικής μας κληρονομιάς και της επιβίωσης του είδους (Stroebe, 1998).

Πένθος είναι η κατάσταση στην οποία βρίσκεται ένα άτομο που έχει υποστεί την απώλεια σημαντικού γι' αυτό προσώπου, ενώ ο θρήνος είναι η πρωταρχική συγκινησιακή αντίδραση στην απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, μια αντίδραση που εκδηλώνεται με διάφορα ψυχολογικά και σωματικά συμπτώματα. Για τον Φρόιντ, το πένθος είναι «η αντίδραση στην απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου ή μιας αφηρημένης ιδέας που το υποκαθιστά, όπως η πατρίδα, η ελευθερία, το

ιδεατό κλπ» Πρόκειται για αντίδραση απέναντι σε μία πραγματική απώλεια, η οποία, στην προσπάθεια αναζήτησης λύσης, παρασύρει τον ψυχισμό σε μία διαδικασία αποδοχής της απώλειας (Bacqué, 2001).

Οι παραδοσιακές θεωρίες διακρίνουν στο θρήνο διάφορες φάσεις ή στάδια που διανύουν τα άτομα που πενθούν, στη διαδρομή τους προς την παραδοχή και το συμβιβασμό με το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. Ο Bowlby, ο πιο γνωστός υποστηρικτής μιας τέτοιας θεωρίας βασισμένης στη διαδοχή φάσεων στο θρήνο, περιγράφει αυτή τη διεργασία ως εξής:

1. Σοκ και άρνηση (περίοδος που κρατάει κάποιες εβδομάδες)
2. Διαμαρτυρία και λαχτάρα επανασύνδεσης με το άτομο που πέθανε (περίοδος που κρατάει κάποιες εβδομάδες)
3. Απελπισία, που συνοδεύεται από σωματική και συναισθηματική αναστάτωση και από κοινωνική απομόνωση (με διάρκεια μηνών ή και ετών) και,
4. Μία περίοδος βαθμιαίας ανάρρωσης, που χαρακτηρίζεται από αυξανόμενη ευεξία και αποδοχή της απώλειας (Stroebe, 1998)

Αρχικά θα αναφερθούμε στο στάδιο της άρνησης. Η Kubler – Ross υποστηρίζει ότι σ' αυτό το στάδιο το άτομο, εκτός από το γεγονός ότι αρνείται, έστω και παροδικά, την απώλεια, εμφανίζει ενοχή, απογοήτευση, θλίψη, εσωτερική σύγκρουση και περιοδικά ψυχικό πόνο. Το στάδιο αυτό διαρκεί από λεπτά

μέχρι ώρες. Χρησιμεύει για να προστατεύσει το άτομο, τουλάχιστον προσωρινά, από το σοκ της απώλειας (Τσιάντης, 1991). Φυσικά τα πρώτα λόγια, μετά την ανακοίνωση του θανάτου, εκφράζουν αμφισβήτηση και άρνηση. Οι παρόντες μένουν άφωνοι, αποσβολωμένοι, με ανοιχτό το στόμα και άλλοι καταρρέουν. Αυτή λοιπόν η «αντιληπτική δυσλειτουργία» συνοδεύεται από μία γενικότερη επιδείνωση της κατάστασης της υγείας του πενθούντος. Τα πιο συνηθισμένα συμπτώματα είναι η απώλεια ύπνου κατά τις πρώτες νύχτες, η απώλεια όρεξης και η καθολική απώλεια ενέργειας. Παρόλα αυτά, ο συγκεκριμένος τρόπος απόρριψης της πραγματικότητας παραμένει για τον πενθούντα το μόνο μέσο που διαθέτει για να εκφράσει κάπως την οδύνη του (Bacqué, 2001).

Το στάδιο της διαμαρτυρίας και της λαχτάρας επανασύνδεσης με το άτομο που πέθανε, η Kubler – Ross το χαρακτήρισε στάδιο του «παζαρέματος». Αυτό οφείλεται στο ότι το άτομο που θρηνεί αρχίζει να προχωρά σε μία σταδιακή αναγνώριση των συνεπειών της απώλειας. Στο στάδιο αυτό εμφανίζεται η χαρακτηριστική συμπεριφορά της αναζήτησης για το πρόσωπο που πέθανε. Συνυπάρχουν το κλάμα, ο θυμός και η διαμαρτυρία. Η περίοδος αυτή διαρκεί από μερικές μέρες μέχρι μερικές εβδομάδες (Τσιαντής, 1991).

Στο στάδιο της προπαρασκευαστικής θλίψης κατά την Kubler- Ross η πραγματικότητα της απώλειας γίνεται περισσότερο σαφής για το πρόσωπο που θρηνεί, αφού η συμπεριφορά της αναζήτησης και η διαμαρτυρία για την απώλεια δεν οδηγεί τελικά στο να ξαναβρεθεί το χαμένο πρόσωπο. Φυσιολογικά το άτομο εμφανίζει τότε τα συμπτώματα

μιας καταθλιπτικής αντίδρασης. Υπάρχει, δηλαδή, μία περίοδος απάθειας και απόσυρσης, μπορεί να συνυπάρχει αϋπνία και ανορεξία (Τσιαντής, 1991).

Το πένθος αποτελεί μία καταθλιπτική κατάσταση, μία αντίδραση στην απώλεια, με αντίκτυπο στη σωματική, στη διανοητική και συναισθηματική σφαίρα. Πιο συγκεκριμένα, στο σωματικό επίπεδο, θα υπάρχουν διαταραχές στον εικοσιτετράωρο βιολογικό ρυθμό, που εκδηλώνονται είτε με αϋπνία είτε με ξύπνημα στη μέση της νύχτας. Η ποιότητα του ύπνου υποβαθμίζεται, οι εφιάλτες πληθαίνουν. Μπορεί να σημειωθούν παραισθήσεις, ακόμη και εισβολές παράδοξης υπνηλίας, ενώ το άτομο είναι ξύπνιο. Όλα αυτά πρέπει να εξηγηθούν στον πενθούντα, ο οποίος ώρες – ώρες νομίζει πως τρελαίνεται. Συχνά, οι διαταραχές του ύπνου τον παρακινούν να ζητήσει ιατρική συμβουλή. Φυσικά η διάρκεια χορήγησης χημικών ουσιών εξαρτάται από το πόσο θα διαρκέσει το «βαρύ» πένθος. Όσο αφορά τις διαταραχές που παρουσιάζονται στην όρεξη έχουν δύο κατευθύνσεις, τις ανορεκτικές και τις βουλιμικές. Τέλος η μοναξιά αποτελεί έναν παράγοντα επιδείνωσης που ωθεί τον πενθούντα στο αλκοόλ, το οποίο μπορεί να λειτουργήσει ως αντικαταθλιπτικό και διεργετικό (Bacque, 2001).

Στο διανοητικό επίπεδο, η σαφέστατη επιβράδυνση της αντίληψης συνοδεύεται από μία κάμψη της προσοχής και της ικανότητας συγκέντρωσης. Επηρεάζεται, επίσης έντονα η βραχυπρόθεσμη μνήμη γεγονός που ενισχύει, πολλές φορές, την απομόνωση του πενθούντος. Η εντύπωση ότι έχει «χάσει τα

λογικά του» ενισχύει ακόμα περισσότερο το αίσθημα της ενοχής και την ήδη χαμηλή του αυτοεκτίμηση (Bacque, 2001).

Στο συναισθηματικό επίπεδο, η διάθεσή του εκφράζεται ως απαισιοδοξία. Λόγω της έντονης αναστάτωσης του αντιδρά με υπερβολική ευαισθησία σε οτιδήποτε του θυμίζει το τραγικό συμβάν. Το περιβάλλον τον υπομένει με δυσκολία όταν κλείνεται εγωιστικά στην εσωτερική του οδύνη και δεν επιτρέπει σε κανένα να διακόψει το θρήνο του. Παρουσιάζει, επίσης, μια αστάθεια στα συναισθήματά του, περνώντας, χωρίς ενδιάμεσα στάδια, από τον πόνο της εγκατάλειψης στην έξαρση της ανάμνησης. Το αίσθημα της ενοχής μπορεί να είναι λιγότερο καταστροφικό στο πένθος, απ' ό τι στη μελαγχολία – ωστόσο, τροφοδοτεί αδιάκοπα παράπονα, που κουράζουν τους γύρω (Bacqué, 2001).

Το τελευταίο στάδιο, η Kubler – Ross το ονομάζει στάδιο της παραδοχής, επειδή συμπίπτει με το τέλος των ψυχολογικών διεργασιών του θρήνου. Στο στάδιο αυτό το άτομο που θρηνεί έχει δεχτεί την πραγματικότητα και τις συνέπειες της απώλειας (Τσιάντης,1991). Οι χαρακτηριστικές συναισθηματικές αντιδράσεις της φυσιολογικής θλίψης του πένθους δεν μπορεί παρά να επιβραδύνουν αυτή τη διαδικασία της αποδοχής, δεδομένου ότι η χαλάρωση της διανοητικής και σωματικής δραστηριότητας, καθώς και η κοινωνική και συναισθηματική απομόνωση εμποδίζουν την ομαλή ψυχική λειτουργία. Η διάρκεια της διεργασίας του πένθους εξαρτάται από τον αριθμό και την ένταση αυτών των νοητικών διεργασιών. Ήδη από το 1944, ο Erich Lindermann υποστήριξε ότι όλα τα κοινά βιώματα με το νεκρό πρέπει να «αποσυναρμολογηθούν» με τη βοήθεια

της σκέψης και του πόνου. Σιγά – σιγά, ο πενθών πρέπει να αποδεσμεύσει κάθε γλυκιά ανάμνηση από την προσδοκία να την ξαναζήσει. Το άτομο οφείλει να βρει ένα αντιστάθμισμα στην εσωτερίκευση των θετικών συναισθημάτων, που συνδέονται με τις ευχάριστες αναμνήσεις, και των αρνητικών στοιχείων που θα συμβάλλουν, με τη σειρά τους, στο σχηματισμό της ολοκληρωμένης εικόνας του νεκρού. Και τέλος η γνώση της συγκεκριμένης αιτίας που προκαλεί την επανεμφάνιση αυτών των συμπτωμάτων, μπορεί να αποδειχθεί σωτηρία. Ο πενθών θα πρέπει να είναι ενήμερος γι' αυτή την πιθανότητα υποτροπής, ούτως ώστε να αποφευχθούν ακραίες αντιδράσεις σε περίπτωση επανόδου της κατάθλιψης (Bacqué, 2001).

Ο Bowlby υποστηρίζει ότι δεν περνούν όλοι οι πενθούντες από αυτές τις φάσεις οι οποίες εξάλλου, δεν εμφανίζονται απαραίτητως πάντα με την ίδια σειρά. Πράγματι, ένας προσδιορισμένος προγραμματισμός της διεργασίας του πένθους θα ήταν άκαμπος αλλά και πολύ ανησυχητικός για τους ανθρώπους που πενθούν μ' ένα δικό τους τρόπο και ένα δικό τους ρυθμό: γι' αυτό οι ειδικοί που ασχολούνται με το πένθος πρέπει να είναι επιφυλακτικοί στην αυστηρή εφαρμογή μιας θεωρίας που βασίζεται σε προγραμματισμένες φάσεις ή στα στάδια θρήνου (Stroebe, 1998).

2.2 Ο ΘΡΗΝΟΣ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

Τα παιδιά δεν είναι τόσο προστατευμένα από τα τραυματικά γεγονότα της ζωής όσο θα θέλαμε να πιστεύουμε. Ακόμα και σήμερα, προσπαθώντας, συχνά, να τα προφυλάξουμε από ένα τραυματισμό, μοιάζουμε να ξεχνάμε ότι εκείνα δεν ιεραρχούν με το δικό μας τρόπο τις απώλειες που υφίστανται. Έτσι, η απώλεια μίας μπάλας ή μίας κούκλας μπορεί, για ένα παιδί, να προκαλέσει, κατά περίεργο για εμάς, τρόπο, τόση θλίψη όσο και η απώλεια ενός συγγενικού προσώπου.

1) Το βρέφος

Το βρέφος δεν αντιλαμβάνεται την έννοια «θάνατος». Είναι, όμως, ικανό να διαπιστώσει την απουσία και να διστάσει τη θλίψη των γύρω του. Το μωρό θ' αντιδράσει με τον τρόπο του, όπως με διαταραχές ύπνου, ευερεθιστικότητα, μεταβολές στην όρεξη, συναισθηματική απομάκρυνση, υπερβολική αναζήτηση επαφής ή αδιαφορία και σε σοβαρές περιπτώσεις, με σύνδρομο εγκατάλειψης και οργανικές διαταραχές.

Η Elisabeth Kubler – Ross το 1986 υποστηρίζει ότι: «ως την ηλικία των τριών ετών, η μόνη ανησυχία του παιδιού είναι ο αποχωρισμός» ,δηλαδή, η διάλυση της σχέσης του παιδιού με την μητέρα. Οι πενθούντες οφείλουν να γνωρίζουν ότι η απώλεια που νιώθει το παιδί είναι διπλή. Αν το βρέφος χάσει τη μητέρα του, χάνει το άτομο που του προσφέρει αγάπη και

στοργή και ταυτόχρονα αντιλαμβάνεται την αλλαγή και την κατάθλιψη των άλλων. Αν πάλι, χάσει τον πατέρα του, δεν χάνει απλώς ένα σημαντικότατο πρόσωπο του περιβάλλοντός του αλλά χάνει και τη μητέρα του γιατί η συμπεριφορά της αλλάζει, λόγω του πένθους. Το παιδί θα βρεθεί στους φυσιολογικούς ρυθμούς του, μόνο όταν αποκατασταθούν η ασφάλεια και η σταθερότητα γύρω του (Bacqué, 2001).

2) Το νήπιο 3-6 ετών

Η έννοια του θανάτου δεν έχει ακόμα αφομοιωθεί από τα παιδιά αυτής της ηλικίας. Τα παιδιά κάνουν ερωτήσεις και ενδιαφέρονται για τις αλλαγές που υφίσταται στο σώμα. Στην ηλικία αυτή, ρωτούν αν ο νεκρός τρώει, κοιμάται ή πονάει.

Επίσης η ιδέα του παραδείσου και του ουρανού αρέσει στα παιδιά, ειδικά όταν φαντάζονται ότι κατοικείται από γνωστά τους οικογενειακά ή προγονικά πρόσωπα. Οι γονείς μερικές φορές κουράζονται από τις αφελείς ερωτήσεις των παιδιών τους. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας μπορούν να εκφράσουν τη λύπη τους, αν οι μεγάλοι τους το επιτρέψουν. Και αυτή η λύπη τους δεν καταργεί το γέλιο και το παιχνίδι τους (Bacque, 2001).

Μπροστά στους ανθρώπους του περιβάλλοντός τους, τα παιδιά αντιμετωπίζουν το θάνατο εναλλάσσοντας την διάθεσή τους από κλάμα σε χαρά. Επίσης οι περίοδοι υπερκινητικότητας εναλλάσσονται με περιόδους κατάπτωσης. Η υπερκινητικότητα είναι απαραίτητη για την εκτόνωση της μυϊκής έντασης που οφείλεται στη ματαίωση. Οι γονείς πρέπει να είναι ενήμεροι για την αλλαγή αυτή στο παιδί τους, το οποίο δεν είναι απλώς

αναστατωμένο, αλλά παρουσιάζει επιπλέον διαταραχές στο βραδινό του ύπνο, φοβάται το σκοτάδι και βλέπει φαντάσματα. Το γεγονός ότι το παιδί μιλάει στο νεκρό δεν είναι ανησυχητικό. Το παιδί αποκτά μία ιδιαίτερη σχέση με το νεκρό του, επιδιώκοντας τη σταδιακή εσωτερικεύσή του (Bacqué, 2001).

3) Το παιδί 7-9 ετών

Το παιδί σ' αυτή την ηλικία αρχίζει να συλλαμβάνει τη μονιμότητα της απουσίας που συνεπάγεται ο θάνατος. Μπορεί ακόμα, να εκδηλώσει το φόβο του θανάτου για τον εαυτό του ή για τα κοντινά του πρόσωπα. Όσο και αν έχει εξοικειωθεί με το θάνατο, χάρη στην τηλεόραση, δε φτάνει στο σημείο να συνειδητοποιήσει ότι μπορεί να συμβεί και στη δική του οικογένεια. Το άγχος, λοιπόν, του φανταστικού θανάτου απέχει πολύ από τον πραγματικό θάνατο.

Κατά τη διάρκεια του πένθους, το παιδί μπορεί να εκδηλώσει συμπτώματα κατάθλιψης και ενοχής. Είναι, επίσης, πιθανό να κρύψει τον πόνο του πίσω από προκλητικές ενέργειες, αν και είναι πιθανότερο να εκφράσει με σοβαρότητα τα συναισθήματά (Bacqué, 2001).

4) Το παιδί 9-12 ετών

Το παιδί εμφανίζει δείγματα εκλογίκευσης που πολλές φορές είναι ανησυχητικά. Δηλαδή, αντιλαμβάνεται ότι ο άνθρωπος γερνάει και πεθαίνει. Αυτός είναι ο κύκλος της ζωής. Τα περισσότερα παιδιά, σ' αυτή την ηλικία, παρουσιάζουν

ξεκάθαρους μηχανισμούς άμυνας απέναντι στο θάνατο. Οι προσπάθειες που καταβάλλουν στο σχολείο, τους επιτρέπουν να «μετουσιώσουν» τις συγκινήσεις τους και να δείχνουν ότι είναι δυνατά. Όμως θα πρέπει να προσέχουμε κάτι. Εξαιτίας αυτών ακριβώς των προσπαθειών τους, τα παιδιά κινδυνεύουν να θεωρηθούν αναισθητα απέναντι στο θάνατο ενός οικείου τους ανθρώπου και να απομακρυνθούν από τον ενήλικο πένθοντα, ο οποίος, άδικα μπορεί να τα κατηγορήσει για υπέρμετρο εγωισμό (Bacqué, 2001).

5) Από τα 12 μέχρι την εφηβεία

Ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου προκαλεί στους εφήβους συναισθήματα αγάπης και μίσους που μπορεί να νιώθουν για τον νεκρό. Ο μεγάλος κίνδυνος αυτής της περιόδου είναι η αυτοκτονία και η ώθηση στα ναρκωτικά. Η ομάδα μπορεί να παίξει θετικό ρόλο στην έναρξη της διεργασίας του πένθους, αλλά και στον περιορισμό των επιζήμιων συνεπειών που συνεπάγεται η απότομη αλλαγή της συμπεριφοράς.

Το εφηβικό πένθος αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Ο φόβος, όμως, που νιώθουν αυτοί οι μελλοντικοί ενήλικες, σε συνδυασμό με τη συχνά ατίθαση συμπεριφορά των εφήβων δημιούργησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, την εντύπωση ότι έφηβοι έχουν τον απόλυτο έλεγχο των συναισθημάτων τους. Μεγάλο σφάλμα. Απλώς, ο νέος καταφεύγει, συχνά, στην άρνηση και μέσω αυτής μπλοκάρει τη διεργασία του πένθους (Bacqué, 2001).

2.3 ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΟ ΘΡΗΝΟ

Υπάρχουν οι εξής παράγοντες, που φαίνεται να παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στην πορεία διεργασίας ενός θρήνου:

1) Η σχέση που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στον επιζώντα και στο άτομο που πέθανε. Εκτός από την ποιότητα της σχέσης, σημαντικό είναι να γνωρίζουμε πόσο στενή και έντονη υπήρξε αυτή ή αντίθετα, πόσο τη χαρακτήριζε αβεβαιότητα. Κυρίαρχο στοιχείο είναι το μέγεθος της συναισθηματικής επένδυσης που είχε γίνει. Οι γονείς, για παράδειγμα, κάνουν μεγάλη επένδυση στα παιδιά τους και όταν πεθάνει ένα απ' αυτά βλέπουν να καταρρέουν ολοκληρωτικά όλες οι προσδοκίες τους για το μέλλον. Σημαντικό ρόλο στην πορεία του θρήνου παίζουν, τόσο η σταθερότητα και η ασφάλεια που είχε εξασφαλίσει η σχέση όσο και ο βαθμός εξάρτησης που είχε δημιουργηθεί. Δίνει στον επιζώντα το αίσθημα ότι μαζί με το άτομο που πέθανε, θάβεται και ένα δικό του κομμάτι (Wrenn, 1998).

2) Οι συνθήκες του θανάτου. Ένας φυσικός θάνατος δίνει στον άνθρωπο που βλέπει έναν αγαπημένο του να πεθαίνει το χρόνο να τον αποχαιρετίσει. Έχει τη δυνατότητα να υλοποιήσει τις τελευταίες του επιθυμίες και παρακλήσεις, να λύσει παλιότερες υποθέσεις, να συγχωρέσει τα λάθη του παρελθόντος και να εκφράσει, με όσους τρόπους ξέρει, την αγάπη του γι' αυτόν.

Αντίθετα, ένας ξαφνικός θάνατος είναι πολύ δύσκολο να γίνει δεκτός. Συνήθως οι αυτοκτονίες προκαλούν ενοχή και

θυμό, οι ανθρωποκτονίες και οι φόννοι προκαλούν οργή και κατηγορίες ακόμα και προς τον Θεό. Είναι σημαντικό να έχει το παιδί που θρηνεί την ευκαιρία να δει ή να αγγίξει το σώμα του νεκρού (Wrenn,1998).

3) Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισε το άτομο τις προηγούμενες απώλειες στη ζωή του. Όλοι μας έχουμε απώλειες και αποτυχίες, μερικοί, όμως, τις αντιμετωπίζουν πιο αποτελεσματικά από άλλους.

4) Η διαθεσιμότητα του υποστηρικτικού δικτύου προς το άτομο που πενθεί, είτε αυτός συγκροτείται από την οικογένεια, είτε τους φίλους, τους πνευματικούς οδηγούς ή διάφορους άλλους.

5) Το πολιτισμικό πλαίσιο και οι κώδικες συμπεριφοράς που έχουν αναπτυχθεί σε αυτόν (Wrenn, 1998).

2.4 ΜΟΡΦΕΣ ΘΡΗΝΟΥ

1. Ο φυσιολογικός θρήνος: Εμφανίζεται με ποικίλες συναισθηματικές, κοινωνικές και γνωστικές εκδηλώσεις. Στο χώρο των συναισθημάτων μπορεί να εκδηλωθεί με κατάθλιψη, απελπισία, άγχος, ενοχή, θυμό και εχθρότητα, ανικανότητα του ατόμου να νιώσει ηδονή και με αίσθημα μοναξιάς. Στο χώρο της συμπεριφοράς, οι πιο συνηθισμένες εκδηλώσεις θρήνου είναι η ανησυχία, η κόπωση, το κλάμα και η κοινωνική απομόνωση. Οι σωματικές εκδηλώσεις περιλαμβάνουν ανορεξία, διαταραχές ύπνου, μείωση της ενεργητικότητας και εξάντληση, διάφορες σωματικές διαταραχές και μεγαλύτερη ευπάθεια στις ασθένειες. Φανερές είναι επίσης οι νοητικές δυσκολίες προσαρμογής στην απώλεια, όπως η συχνή σκέψη και απασχόληση με το νεκρό, η μειωμένη αυτοεκτίμηση, η αυτοκριτική, ένα αίσθημα ανημποριάς και απελπισίας, η αίσθηση ότι βρίσκεται κανείς εκτός πραγματικότητας, αλλά και διαταραχές στη μνήμη και στην ικανότητα αυτοσυγκέντρωσης (Stroebe, 1998).

2. Ο προπαρασκευαστικός θρήνος: Είναι η μορφή του θρήνου που παρατηρείται όταν ένα πρόσωπο θρηνείται, ενώ ακόμα ζει, όπως μπορεί να συμβεί σε περιπτώσεις θανατηφόρας ασθένειας. Έχει βρεθεί ότι η προσαρμογή του ατόμου στην απώλεια είναι καλύτερη και οι

διαδικασίες του θρήνου ακολουθούν τη φυσιολογική τους πορεία σ' αυτές τις περιπτώσεις που το άτομο εμφανίζει τις εκδηλώσεις του προπαρασκευασμένου θρήνου (Τσιάντης, 1991).

- 3. Η απουσία θρήνου:** Η μορφή αυτή του θρήνου χαρακτηρίζεται από το ότι παρατηρείται μία παρατεταμένη συνέχιση ορισμένων εκδηλώσεων του πρώτου σταδίου του φυσιολογικού θρήνου και συγκεκριμένα της άρνησης. Το άτομο που θρηνεί αρνείται την απώλεια και συμπεριφέρεται σαν να μην έχει συμβεί τίποτα. Είναι σαν να λέει: «Κανείς δεν έχει πεθάνει· επομένως γιατί να θρηνήσω;». Με αυτόν τον τρόπο βέβαια δεν επιτρέπει στον εαυτό του να εκφράσει κανένα από τα συναισθήματα τα σχετικά με την απώλεια, τα οποία παραμένουν «παγωμένα» μέσα του. Από ψυχοπαθολογική άποψη όλη η λίμπιντο του ατόμου παραμένει δεσμευμένη με την εικόνα του προσώπου που πέθανε. Επομένως, το άτομο έχει μεγάλες δυσκολίες να μπορέσει να δημιουργήσει νέες σχέσεις ή αν τις δημιουργήσει, είναι συνήθως επιφανειακές και χρησιμεύουν ως μία περαιτέρω άρνηση της απώλειας. Στην πραγματικότητα αυτές οι σχέσεις, τουλάχιστον από την πλευρά του ατόμου που έπρεπε να θρηνεί, δεν μπορεί να έχουν την ίδια ένταση και βάθος, όπως αν είχε θρηνήσει. Συχνά μάλιστα είναι παθολογικές σχέσεις, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις απώλειας ενός παιδιού

που πέθανε και που οι γονείς σπεύδουν να το αναπληρώσουν αμέσως, πολύ συχνά δίνοντας και το ίδιο όνομα με αυτό του χαμένου παιδιού. Η μορφή αυτή του θρήνου είναι παθολογική και υπάρχει ανάγκη ψυχιατρικής βοήθειας (Τσιάντης, 1991).

4. **Ο παρατεταμένος θρήνος:** Είναι και αυτή μορφή παθολογικού θρήνου, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε σοβαρή κατάθλιψη με κίνδυνο αυτοκτονίας και χαρακτηρίζεται από το ότι το άτομο έχει μεγάλες δυσκολίες να δεχτεί την απώλεια. Και σ' αυτή τη μορφή θρήνου υπάρχει ανάγκη ψυχιατρικής βοήθειας (Τσιάντης, 1991).

5. **Ο θρήνος με τη μορφή φυσικών συμπτωμάτων, που μπορεί να πάρουν το χαρακτήρα υποχονδριακής κατάστασης:** Συχνά είναι μία μορφή ταυτοποίησης με αυτόν που πέθανε και το πρόσωπο που θρηνεί ανησυχεί πολύ για την υγεία του. Πολύ συχνά αναπτύσσει και συμπτώματα παρόμοια με το πρόσωπο που πέθανε. Ο Parkes υποστηρίζει ότι μετά από μία απώλεια παρατηρείται μία αυξημένη νοσηρότητα, ιδίως για καρδιακά νοσήματα. Οπωσδήποτε, σε περιπτώσεις που εμφανίζονται μετά από απώλεια, φυσικά συμπτώματα χωρίς να υπάρχει σωματική νόσος, υπάρχει ανάγκη για ψυχιατρική βοήθεια (Τσιάντης, 1991).

2.5 ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ

Ένας τρόπος να κατανοήσουμε τις φυσιολογικές αντιδράσεις του θρήνου είναι να τις ταξινομήσουμε σύμφωνα με το μοντέλο που αναπτύσσει ο Worden στο βιβλίο του *Grief Counseling and Grief Therapy*, σε τέσσερις κατηγορίες οι οποίες είναι οι ακόλουθες: συναισθήματα, σωματικές εκδηλώσεις, νόηση και συμπεριφορά.

α) Οι συναισθηματικές εκδηλώσεις του φυσιολογικού πένθους.

Μία πρώτη εκδήλωση είναι η κατάθλιψη. Τα άτομα που πενθούν βιώνουν συναισθήματα λύπης και οδύνης, που συνοδεύονται από ψυχικό πόνο. Μία δεύτερη εκδήλωση είναι το άγχος. Υπάρχει φόβος για επικείμενη τρέλα ή θάνατο, για αδυναμία συνέχισης της ζωής χωρίς το νεκρό και αγωνία μπροστά στη μοναξιά, στις οικονομικές ή άλλες εκκρεμότητες που άφησε πίσω ο νεκρός. Επίσης ο πενθών νιώθει υπαίτιος που δεν απέτρεψε το θάνατο και ενοχές για τη συμπεριφορά του απέναντι στο νεκρό. Είναι θυμωμένος με την οικογένεια και τους φίλους, που δεν φαίνονται ικανοί να εκτιμήσουν την αληθινή αξία του νεκρού. Αισθάνεται θυμό απέναντι στη μοίρα, στον εκλιπόντα που εγκατέλειψε τον πενθούντα, χωρίς να υπολογίσει τις συνέπειες της πράξης του και απέναντι στους γιατρούς και στους νοσηλευτές. Ακόμη το άτομο παρουσιάζει αποχή από την ηδονή. Απέχει από το φαγητό και αδυναμεί να απολαύσει τον ελεύθερο χρόνο των οικογενειακών ή κοινωνικών γεγονότων όπως και κάθε δραστηριότητας, στην

οποία συμμετέχει ο νεκρός. Τίποτα πια δε μοιάζει ευχάριστο, χωρίς το αγαπημένο πρόσωπο. Και τέλος ο πενθών νιώθει μόνος, ακόμα και όταν βρίσκεται με άλλους. Το συναίσθημα αυτό γίνεται πιο έντονο, όταν ξαναζει στιγμές, ανάλογες με εκείνες που συνήθως μοιράζονταν με το νεκρό.

β) Οι σωματικές εκδηλώσεις του φυσιολογικού πένθους.

Ο πενθών νιώθει ένταση, αδυναμία εξεύρεσης ψυχικής ηρεμίας. Ακόμη αισθάνεται κόπωση, η οποία αντισταθμίζεται από κρίσεις κινητικότητας. Και τέλος ξεσπά συνεχώς σε κλάματα, έχει θλιμμένο ύφος, ηττοπαθές βλέμμα και τραβηγμένα χαρακτηριστικά.

Καταρχάς οι πενθούντες παρουσιάζουν ολική αϋπνία, κατά τις πρώτες μέρες και μετά μία αργή βελτίωση. Κάποιες φορές παρατηρείται εκδήλωση χρόνιας αϋπνίας. Συνήθως βλέπουν τρομακτικά όνειρα και επαναλαμβανόμενες εικόνες. Υπάρχει πιθανότητα υπερυπνίας, διαταραχές του 24ωρου ρυθμού δραστηριότητας, περνώντας από ένα παράδοξο ύπνο σε κατάσταση εγρήγορσης και συνοδευόμενης από παραισθήσεις. Οι πενθούντες δεν έχουν όρεξη, με αποτέλεσμα την αισθητή μεταβολή βάρους και τις κρίσεις βουλιμίας που προκαλούν όχι σπάνια, την αύξηση του σωματικού βάρους. Και τέλος παρουσιάζεται σωματική κατάπτωση και σωματικοί πόνοι όπως ενοχλήσεις (στην πλάτη, στο κεφάλι, στον αυχένα), μυϊκές κράμπες, ναυτίες, εμετοί, στεγνός λαιμός, πικρή γεύση στο στόμα, διαταραχές της όρασης, ενοχλήσεις κατά την ούρηση, τυμπανισμός, αίσθηση κενού στο στομάχι, δύσπνοια,

εξασθένιση του μυϊκού συστήματος, τα μαλλιά πέφτουν ή ασπρίζουν και εκδηλώνονται ταχυπαλμίες και ρίγη.

γ) Οι διανοητικές διαταραχές.

Η νοητική επιβράδυνση αποτελεί παράμετρο της ψυχοκινητικής επιβράδυνσης. Παρουσιάζονται δυσκολίες στην ανάγνωση και στην εκτέλεση ορισμένων εργασιών. Υπάρχει κίνδυνος ατυχημάτων τόσο στο σπίτι όσο και στον εργασιακό χώρο. Και τέλος παρουσιάζονται διαταραχές της μνήμης.

ε) Η συμπεριφορά του πενθούντα απέναντι στον εαυτό του, στο νεκρό και στο περιβάλλον.

Οι πενθούντες βιώνουν συναισθήματα ενοχής στην αρχή του πένθους. Νιώθουν ότι διέπραξαν κάποιο σφάλμα, ότι αποδείχτηκαν ανίκανοι και ανεπαρκείς. Ακόμη νιώθουν απελπισία και αδυναμία αποδοχής της βοήθειας, απώλεια της αίσθησης της πραγματικότητας και αμφιβολία για τα κίνητρα όσων θέλουν να τους βοηθήσουν ή να τους συμβουλέψουν. Υπάρχουν δυσκολίες στη διατήρηση κοινωνικών σχέσεων και απομάκρυνση από τις συνήθεις ασχολίες. Οι πενθούντες παρουσιάζουν κάποιες στάσεις απέναντι στο νεκρό. Πολλές φορές μιμούνται τη συμπεριφορά του νεκρού και ασχολούνται με τα ενδιαφέροντά του. Παρουσιάζουν μία τάση διαγραφής των ελαττωμάτων του, υπερεκτίμησης των προσόντων του και εναλλαγής θετικών και αρνητικών συναισθημάτων απέναντι στο

νεκρό. Οι εικόνες του νεκρού είναι εξαιρετικά ζωντανές που συχνά παίρνουν τη μορφή παραισθήσεων. Οι πενθούντες εμφανίζουν τα ίδια συμπτώματα με το νεκρό και είναι πεπεισμένοι ότι πάσχει από την ίδια ασθένεια με το νεκρό. Και τέλος, οι πενθούντες παρουσιάζουν ευαισθησία σε ασθένειες που συνδέονται και με την παραίτησή τους από την φροντίδα του εαυτού τους, καθώς και με ασθένειες που προκαλούνται από το άγχος, όπως είναι οι καρδιακές και οι δερματικές παθήσεις (Bacqué, 2001).

3.ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

3.1 Πως αντιμετωπίζουμε ένα παιδί που πενθεί

Όταν τα παιδιά βρίσκονται αντιμέτωπα με το θάνατο στο σπίτι ή στον περίγυρό τους, είναι σημαντικό να αισθάνονται ότι τον καταλαβαίνουμε και παίρνουμε στα σοβαρά τους φόβους και τους προβληματισμούς τους. Δεν θα έπρεπε να τα αποκλείουμε ούτε από τις συζητήσεις, ούτε από την κηδεία, ούτε από τις τελετές πένθους. Δε βοηθάει, επίσης, να προσπαθούν οι ενήλικες να κρύψουν τα συναισθήματά τους από τα παιδιά. Τα παιδιά επιτρέπεται να βλέπουν πότε είναι οι γονείς τους λυπημένοι ή απελπισμένοι. Όταν κρύβουμε κάτι ή υπεκφεύγουμε, επιτείνουμε απλά τη σύγχυσή τους και τους μαθαίνουμε έμμεσα ότι δεν επιτρέπεται να δείχνουν ορισμένα αισθήματα. Όσο για τα δάκρυα τα παιδιά μαθαίνουν σιγά-σιγά, ότι κλαίμε για πάρα πολλούς λόγους, όπως από βαθιά συγκίνηση, ακόμα και από ξαφνική μεγάλη χαρά. (Baum, 2003).

Στην πορεία του πένθους που διανύει το παιδί, όταν αντιμετωπίζει το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου θα πρέπει οι ενήλικες να έρθουν πιο κοντά σ' αυτά τα παιδιά και να βοηθήσουν ουσιαστικά στις δύσκολες στιγμές που βιώνουν. Θα αναφέρουμε με λίγα λόγια σχετικά με το τι θα πρέπει να κάνουν οι ενήλικες για να βοηθήσουν:

1. Το πρώτο που μπορούμε να προσφέρουμε σε παιδιά που πενθούν είναι να τα ενημερώσουμε με σαφήνεια και ειλικρίνεια για το θάνατο που αντιμετωπίζουν. Για να πετύχουμε μια καλή εποικοδομητική επικοινωνία μαζί τους, μπορούμε να αρχίσουμε μιλώντας τους γι' αυτά που θέλουν να μάθουν, γι' αυτά που πρέπει να καταλάβουν και γι' αυτά που είναι σε θέση να κατανοήσουν. Όσο σαφείς όμως και αν είναι οι πληροφορίες που δίνουμε, η επικοινωνία ανάμεσά μας θα παραμείνει ελλιπής, αν δε δώσουμε την ευκαιρία στα παιδιά να εκφράσουν τις αντιλήψεις και τις σκέψεις τους για τον συγκεκριμένο θάνατο και αν, ταυτόχρονα, δε μοιραστούμε μαζί τους τις προσωπικές μας αξίες και ερμηνείες για τα όσα έχουν συμβεί.

2. Ένας δεύτερος τρόπος συμπαράστασης είναι να τα βοηθήσουμε να χειριστούν άμεσα τα συναισθήματα και τις αντιδράσεις τους. Είναι πολύ σημαντικό για ένα παιδί να καταλάβει τα έντονα και ποικίλα συναισθήματα που βιώνει εξαιτίας της απώλειας, όπως, για παράδειγμα, το συναίσθημα μιας βαθιάς θλίψης, οργής ή απόγνωσης και καμιά φορά, μία αίσθηση απέραντης αδικίας. Θα βοηθήσουμε τα παιδιά να αναγνωρίσουν αυτό που συμβαίνει μέσα τους, αν τους μιλήσουμε για δικά μας συναισθήματα. Για παράδειγμα: λέγοντας λ.χ. «και εγώ αισθάνομαι θυμωμένος» ή «είμαι πολύ λυπημένος» ή ακόμη «έχω έναν πόνο στο στομάχι μου – εσύ πώς αισθάνεσαι;». Βοηθώντας ένα παιδί να αναγνωρίσει τα συναισθήματά του, το βοηθούμε να τα καταλάβει και να τα δεχτεί, δίνοντάς του το μήνυμα, ότι

«είναι πολύ φυσιολογικό να αισθάνεται κανείς όπως αισθάνεσαι εσύ, όταν χάνει έναν αγαπημένο του άνθρωπο». Και εδώ πάλι είναι πολύ σημαντικό να βοηθούμε τα παιδιά να μάθουν πώς να εκφράζουν τα διάφορα συναισθήματά τους.

3. Να τα ενισχύσουμε στην προσπάθειά τους να μνημονεύουν το άτομο που πέθανε. Μπορεί να φυτέψουν στη μνήμη του ένα δέντρο ή να του αφιερώσουν ένα άλμπουμ με φωτογραφίες ή ακόμα να ζωγραφίσουν ή να κάνουν ένα κολάζ με αντικείμενα που τον θυμίζουν. Μπορεί να γράψουν ένα γράμμα ή ένα ποίημα που να λέει πόσο σημαντικός ήταν στη ζωή τους. Υπάρχουν βέβαια πολλοί τρόποι που βοηθούν για να κρατηθεί ζωντανή η μνήμη ενός ανθρώπου και που μπορούμε να προτείνουμε στα παιδιά. Αλλά, το ίδιο σημαντικό είναι να δεχτούμε τις ιδέες που προέρχονται από τα ίδια τα παιδιά και να τα βοηθήσουμε τόσο στο σχεδιασμό, όσο και στην πραγματοποίηση αυτών των επιλογών που κάνουν για να τιμήσουν τη μνήμη του αγαπημένου τους προσώπου.

4. Να τους δείξουμε ότι η ζωή τους δε θα πάψει να είναι μία καλή και γεμάτη αγάπη ζωή. Για πολλά παιδιά ο θάνατος ενός κοντινού τους ανθρώπου μπορεί να σημαίνει το τέλος κάθε ευτυχίας, και είναι ο ρόλος του ενήλικου να μάθει στο παιδί ότι στη ζωή χωρούν μαζί χαρούμενες και λυπηρές στιγμές. Μπορεί να πούμε στο παιδί «αυτός ή αυτή που τόσο σε αγάπησε και τώρα δεν υπάρχει πια, ποτέ δε θα ήθελε με το θάνατό του / της να καταστρέψει ό,τι καλό υπάρχει στη

ζωή σου». Αυτός είναι ένας από τους πολλούς τρόπους που μπορεί να χρησιμοποιήσουν οι ενήλικοι, για να δώσουν στα παιδιά την άδεια, που μερικά περιμένουν, να ζήσουν μία ικανοποιητική και παραγωγική ζωή (Corr, 1998).

Πέρα από την κατανόηση και την στήριξη που μπορούν να βρουν σε μας τα παιδιά που πενθούν, πρέπει να είμαστε σε θέση να τους προσφέρουμε και απαντήσεις στις πολλές απορίες που έχουν για τη ζωή, την αρρώστια, το θάνατο.

Και θα ήθελα να δώσω εδώ κατευθυντήριες γραμμές για το πώς μιλούμε και απαντούμε σε παιδιά που βρίσκονται πολύ κοντά στο θάνατο ή σε παιδιά που αντιμετωπίζουν το θάνατο ενός δικού τους αγαπημένου ανθρώπου.

- Δεν είναι τόσο σημαντικό να αναζητούμε σωστές απαντήσεις στα ερωτήματα των παιδιών για το θάνατο όσο είναι σημαντική η σχέση που δημιουργούμε μαζί τους. Το παιδί επιλέγει να θέσει τις δύσκολες ερωτήσεις του σε άτομα που εμπιστεύεται και τα νιώθει ικανά να το στηρίξουν. Όταν λοιπόν, ένα παιδί απευθύνεται σε μας, πρέπει να αισθανόμαστε ότι μας κάνει μεγάλη τιμή.
- Πίσω από μία απλή ερώτηση, που μας κάνει το παιδί, μπορεί να κρύβονται βαθύτερες ανησυχίες. Πρέπει, λοιπόν, να είμαστε διαθέσιμοι και έτοιμοι να ακούσουμε αυτές τις ανησυχίες, για να μπορέσουμε να ανταποκριθούμε στις πραγματικές ανάγκες του παιδιού, έστω και αν εκφράζονται με έμμεσο τρόπο. Όταν για παράδειγμα, μας ρωτάει ένα παιδί αν πρέπει να πάει στην κηδεία του παππού, αυτό που δε λέει, είναι μία δική του αμφιθυμία για το αν πραγματικά το θέλει ή όχι και

- Ταυτόχρονα, μία ανησυχία γι' αυτά που θα αντιμετωπίσει εκεί.
- Θα πρέπει να είμαστε παρατηρητικοί στους μη λεκτικούς και στους συμβολικούς τρόπους επικοινωνίας που χρησιμοποιεί το παιδί, για να μεταφέρει αυτό που νιώθει. Μέσα από τις ζωγραφιές, το παιχνίδι, τη συμπεριφορά του – ακόμα και μέσα από το ίδιο του το σώμα (πόνος στο στομάχι) – «μιλάει» και εκφράζει όσα δεν ξέρει να πει.
- Με τα παιδιά που πενθούν πρέπει να έχουμε ιδιαίτερη υπομονή. Μπορεί να επαναλαμβάνουν το ίδιο ερώτημα σε διαφορετικές στιγμές και με διαφορετικούς τρόπους και συχνά όταν δεν είμαστε διαθέσιμοι. Όποια ώρα όμως και αν μας τεθεί μία ερώτηση, ας μην αποφύγουμε την ευκαιρία που μας δίνεται να επικοινωνήσουμε με το παιδί, που ίσως ρωτάει σε ακατάλληλη στιγμή ακριβώς γιατί φοβάται την απάντηση.
- Το πιο σημαντικό στη σχέση μας με τα παιδιά που πενθούν είναι εμείς να είμαστε ειλικρινείς. Αν μας εμπιστεύονται πιο εύκολα θα έρθουν σε μας με τις απορίες τους, τους φόβους τους, τα έντονα συναισθήματά τους και τα πολλά βασανιστικά ερωτήματα, στα οποία δεν μπορούν να απαντήσουν μόνοι τους. Το να λέμε την αλήθεια, δε σημαίνει ότι πρέπει να λέμε στο κάθε παιδί όλα όσα ξέρουμε. Να είναι κανείς ειλικρινής με ένα παιδί σημαίνει να του λέει αυτά που εκείνο ζητάει να μάθει εκείνη τη δεδομένη στιγμή και πάντα προσαρμοσμένα στην ηλικία και στο επίπεδο εξέλιξής του.

-
- Οι απαντήσεις που δίνουμε στα παιδιά που βρίσκονται αντιμέτωπα στο θάνατο δικού τους ανθρώπου πρέπει να είναι προσαρμοσμένες στις ανάγκες του κάθε παιδιού. Δεν υπάρχουν τυποποιημένες απαντήσεις. Το θέμα δεν είναι να βρούμε καλές απαντήσεις που να ικανοποιούν εμάς, αλλά απαντήσεις που να καλύπτουν την ανάγκη του παιδιού να κατανοήσει καλύτερα αυτό που συμβαίνει.
 - Να μοιραστούμε με τα παιδιά, απλά και ανθρώπινα, τις γνώσεις μας γύρω από τα θέματα της ζωής και του θανάτου, να μοιραστούμε μαζί τους τις εμπειρίες μας και τα συναισθήματά μας, ακόμη και τις αδυναμίες ή την απόγνωσή μας. Να τολμούμε λοιπόν να λέμε «δεν είμαι σίγουρος» ή ακόμα και «δεν ξέρω».
 - Μπροστά σε παιδιά που μπορεί να αισθάνονται ότι γύρω τους χάνεται ο κόσμος, είναι πολύτιμο να είμαστε εκεί, κοντά τους, υποστηρικτικοί και όσο περισσότερο γίνεται διαθέσιμοι (Corr, 1998).

3.2 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Οι μαθητές που θρηνούν, στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν μία απώλεια, μπορεί να παρουσιάσουν οποιαδήποτε από τις ακόλουθες αντιδράσεις:

- μία αίσθηση μουδιάσματος, που δίνει την εντύπωση ότι δεν αντιδρούν καθόλου στην απώλεια που βιώνουν,
- ένα αίσθημα ενοχής
- ένα αίσθημα θυμού, προς το άτομο που πέθανε, προς τους συγγενείς, προς το Θεό, προς τον ίδιο τον εαυτό τους ή ακόμα και προς τους δασκάλους, και
- ένα αίσθημα φόβου

Οι αντιδράσεις αυτές, όταν εκδηλώνονται στο σχολείο, μπορεί να οδηγήσουν τους μαθητές σε κατάθλιψη, ονειροπόληση, απόσυρση από τους συνομήλικους και τις κοινές δραστηριότητες, χαμηλή σχολική απόδοση και αδυναμία συγκέντρωσης, ακόμα και σε πράξεις βίας ή σε επαναλαμβανόμενα παράπονα για οργανικές ενοχλήσεις καθώς και σε έκφραση φαντασιώσεων γύρω από το θάνατο, που αποκαλύπτονται στο σχέδιο, στο γράψιμο ή και στο παιχνίδι των παιδιών. Έτσι, δεν μπορεί παρά να εμποδίζεται η διαδικασία της μάθησης γι' αυτούς τους μαθητές αλλά συχνά και για τους συμμαθητές τους.

Ο μαθητής που πενθεί έχει βιώσει μία αλλαγή και είναι πολύ σημαντικό, όλοι στο σχολείο να συνειδητοποιούν πόσο ο θάνατος ενός κοντινού προσώπου μπορεί να αλλάξει ολόκληρο

τον κόσμο ενός παιδιού. Εάν ο δάσκαλος, παραμένοντας σιωπηλός, μοιάζει να αγνοεί το γεγονός μπορεί κάποιοι μαθητές να αισθανθούν πόσο αβοήθητοι είναι μπροστά στο θάνατο και να ερμηνεύσουν τη σιωπή του δασκάλου σαν απόδειξη της αδυναμίας ή ανικανότητάς του να βοηθήσει. Άλλοι μαθητές πάλι μπορεί να πιστέψουν ότι ο δάσκαλος δεν αναφέρεται στην απώλειά τους, επειδή οι ίδιοι δεν αξίζουν βοήθεια. Μπροστά στη σιωπή του ενήλικα, πώς να μη βιώσει ένα παιδί το παιδί σαν μία κατάσταση χωρίς ελπίδα; Συμβαίνει οι δάσκαλοι να φοβούνται ότι μπορούν να κάνουν κάποιο λανθασμένο χειρισμό ή να πουν «λάθος» πράγματα. Εκείνοι όμως που παραμένουν σιωπηλοί μπροστά σ' ένα παιδί που πενθεί, σίγουρα του μαθαίνουν να νιώθει αβοήθητο και ανάξιο της προσοχής των άλλων. Η σιωπή, απέναντι σ' ένα παιδί που συγκλονίζεται από ένα θάνατο, είναι πάντα μία λανθασμένη στάση.

Ένας θάνατος υποχρεώνει το μαθητή να αναλάβει νέους ρόλους που είναι συνυφασμένοι με την απώλεια που βιώνει. Οι τελετουργίες πένθους, λόγου χάρη, δίνουν στους ανθρώπους κάποιο ρόλο να παίξουν σ' αυτή τη γεμάτη αβεβαιότητα περίοδο της ζωής τους. Αν το οικογενειακό περιβάλλον δεν επιτρέψει στο παιδί να παίξει κάποιο ρόλο σ' αυτές, τότε μόνο η σχολική κοινότητα μπορεί να οργανώσει κάποιες τελετουργίες και να γίνει ο χώρος, όπου θα μπορέσει ο μαθητής που πενθεί να εκφράσει τη θλίψη του. Όσο και αν υπάρχουν εκπαιδευτικοί που διστάζουν να επιτρέψουν τελετουργίες πένθους στα πλαίσια του σχολείου, συχνά μέσα απ' αυτές οι μαθητές μπορούν να αποδεχτούν την πραγματικότητα του θανάτου και να αρχίσουν να βιώνουν μία διεργασία θρήνου.

Πολλά παιδιά σχολικής ηλικίας πιστεύουν πως ό,τι είναι «φυσιολογικό» είναι αυτομάτως «καλό», ενώ ταυτίζουν το «παθολογικό» με το «κακό». Είναι λ.χ. φυσιολογικό να πονάμε όταν βιώνουμε μία απώλεια, δε σημαίνει όμως ότι ο πόνος αυτός είναι ευχάριστος. Συναντούμε νεαρά άτομα που αναβάλλουν να θρηνήσουν, μερικές φορές και για πολλά χρόνια, και αυτή η καθυστέρηση μπορεί να τους στερήσει την υποστήριξη των συμμαθητών και των δασκάλων τους και να οδηγήσει σε παρερμηνείες της συμπεριφοράς τους. Όταν λοιπόν υπάρχει μία τέτοια αναβολή στη διεργασία του θρήνου, πώς είναι δυνατόν να περιμένει κανείς από έναν εκπαιδευτικό να είναι σε θέση να καταλάβει τη συμπεριφορά ενός μαθητή που κουβαλάει ένα «άλυτο» πένθος; (Stevenson, 1998).

Πιστεύω ότι τα σχολεία έχουν να παίξουν ένα σημαντικό ρόλο, όταν οι δάσκαλοι είναι σε θέση να βοηθήσουν τα παιδιά να κατανοήσουν το θάνατο και τις επιπτώσεις του. Για τους εκπαιδευτικούς, η πρόκληση αυτή μπορεί να υλοποιηθεί:

- είτε μέσα από προγράμματα και μαθήματα που απευθύνονται τόσο στο εκπαιδευτικό προσωπικό όσο και στους μαθητές
- είτε μέσα από οργανωμένες παρεμβάσεις της σχολικής κοινότητας για τη σωστή αντιμετώπιση ενός θανάτου.

Ο Stevenson αναφέρει ότι το 1972 οργανώθηκε σε λύκειο της ΗΠΑ το πρώτο μάθημα αγωγής γύρω από το θάνατο. Πέντε χρόνια αργότερα, με αίτημα των ίδιων των μαθητών, επεκτάθηκε η διάρκεια του μαθήματος σε 18 εβδομάδες.

Εικοσιπέντε χρόνια μετά την αρχική μας προσφορά, πολλοί μαθητές είχαν παρακολουθήσει αυτό το μάθημα. Τα οφέλη τα οποία μπορούν να αποκομίσουν οι μαθητές που το παρακολουθούν, είναι τα ακόλουθα:

A) *Βελτίωση στην επικοινωνία*: Οι μαθητές μαθαίνουν να προσεγγίζουν και να συζητούν θέματα που συνήθως θίγονται με δυσκολία (Stevenson, 1998).

B) *Προσχεδιασμένη παρέμβαση του σχολείου*: Για την περίπτωση θανάτου ενός σημαντικού ή κοντινού σε μαθητές προσώπου, έχουν αναπτυχθεί ειδικές στρατηγικές παρεμβάσεων που αφορούν: α) την ενημέρωση β) τη στήριξη, γ) τις εκδηλώσεις στη μνήμη μαθητών, αποφοίτων και εκπαιδευτικών που έχουν πεθάνει (Stevenson, 1998).

Γ) *Μείωση του άγχους του μαθητή*: Οι μαθητές αναφέρουν ότι φοβούνται λιγότερο τα θέματα γύρω από το θάνατο (Stevenson, 1998).

Δ) *Υψηλές σχολικές επιδόσεις* : Αν και το μάθημα για τη ζωή και το θάνατο μπορεί να έχει θεραπευτική επίδραση σε μερικούς, δεν πρόκειται όμως για θεραπεία. Το μόνο που μπορεί να θεραπεύσει ένα τέτοιο μάθημα είναι η άγνοια. Παρόλο, όμως που δεν πρόκειται για θεραπεία, πρέπει να είμαστε ευαίσθητοποιημένοι στις συναισθηματικές αντιδράσεις των μαθητών. Τα παιδιά που συμμετέχουν σ' αυτό το μάθημα εκδηλώνουν συνήθως έντονο κίνητρο, αυξημένο ενδιαφέρον και παρουσιάζουν υψηλότερο επίπεδο σχολικής επίδοσης απ' ότι σε άλλα μαθήματα κοινωνικού περιεχομένου.

E) *Απόκτηση γνώσεων για το θρήνο και εναλλακτικοί τρόποι αντιμετώπισής του* (Stevenson, 1998).

ΣΤ) *Μείωση των περιπτώσεων μαθητών με αυτοκαταστροφική συμπεριφορά* (Stevenson, 1998).

Οι εκπαιδευτικοί για να μπορέσουν να βοηθήσουν τους μαθητές που πενθούν είναι απαραίτητο να εξασφαλίσουν τα ακόλουθα:

1. Κατάλληλη εκπαίδευση των δασκάλων και καθηγητών. Η άγνοια δε δικαιολογείται με τίποτα. Ολόκληρο το εκπαιδευτικό προσωπικό πρέπει να είναι ενήμερο για τις επιπτώσεις που μπορεί να επιφέρει ο θρήνος στους μαθητές και να είναι σε θέση να αναγνωρίσει την προβληματική εκείνη συμπεριφορά που απορρέει από την εμπειρία της απώλειας και του πένθους. Έτσι ώστε το σχολείο, να αποτελεί μέρος της λύσης και όχι της αιτίας του προβλήματος.
2. Το ίδιο το σχολείο πρέπει να επιλέξει τα κανάλια επικοινωνίας που θα χρησιμοποιήσει, όταν προκύπτει ένας θάνατος.
3. Σημαντική είναι η δημιουργία του καταλόγου με τις ημερομηνίες επετείου των συγκεκριμένων θανάτων, καθώς οι ημερομηνίες αυτές αναζωπυρώνουν έντονες αντιδράσεις θρήνου.
4. Αναπτύσσοντας ειδικές τελετουργίες, το σχολείο δεν αφήνει να ξεχαστούν οι θάνατοι μαθητών και εκπαιδευτικών. Αυτές λοιπόν οι τελετουργίες δεν έχουν σκοπό να εξυμνούν τον τρόπο που επήλθε ο θάνατος, αλλά γίνονται για να επισημάνουν τις αλλαγές που αναπόφευκτα επιφέρει μία σοβαρή απώλεια.

-
5. Το σχολείο θα πρέπει να διδάσκει ολόκληρο τον κύκλο της ζωής.
 6. Είναι σημαντικό να εντοπιστούν στην κοινότητα, άτομα, που είναι ικανά να βοηθήσουν όταν προκύψει ένας θάνατος και να αποσαφηνισθεί ο ρόλος που θα μπορούσαν να αναλάβουν σε μία τέτοια περίπτωση. Τα σχολεία δεν μπορούν να υπάρχουν σε πλήρη απομόνωση (Stevenson, 1998).

3.3 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΟΝ ΠΑΙΔΙΚΟ ΣΤΑΘΜΟ

Όταν χρειαστεί να γίνει συζήτηση στον παιδικό σταθμό για τον αποχωρισμό, το πένθος και το θάνατο, θα πρέπει να πάρουν μέρος και οι γονείς. Έχει αξία να εξηγήσουν οι παιδαγωγοί στους γονείς πώς πιστεύουν ότι θα ήταν καλό να καθοδηγούνται τα παιδιά στα θέματα αυτά. Το καλύτερο είναι να συζητηθούν ο ρόλος και οι ανησυχίες των γονιών σ' ένα «απόγευμα γονέων», κατά τη διάρκεια του οποίου οι παιδαγωγοί εξηγούν τους λόγους για τους οποίους θέλουν να βάλουν τα παιδιά να ασχοληθούν μ' αυτά τα θέματα. Για να γίνει αυτό, ωστόσο, θα πρέπει να συντρέχουν δύο προϋποθέσεις: αφενός να πιστεύουν οι γονείς ότι τα παιδιά τους έχουν τη δύναμη να διαπραγματευτούν τέτοια θέματα και αφετέρου οι παιδαγωγοί να συμφωνούν όλοι σ' αυτή την απόφαση και να έχουν επεξεργαστεί και αντιμετωπίσει τους δικούς τους φόβους και ανησυχίες. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να γίνει σεβαστή η επιλογή μερικών γονιών να μην πάρουν, για παράδειγμα, τα παιδιά τους σε μία κηδεία. Ως προς αυτό πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη και οι πιθανές θρησκευτικές και άλλες πολιτιστικές παραδόσεις των γονιών.

Αν παρουσιαστεί μία σοβαρή περίπτωση πένθους στο παιδικό σταθμό, δηλαδή αν πεθάνει ένα παιδί της ομάδας ή ένα αδελφάκι του, θα πρέπει να το πληροφορηθούν οι γονείς όλων των παιδιών με τον κατάλληλο τρόπο που θα επιλέξουν οι παιδαγωγοί. Σε αντίθετη περίπτωση, μπορεί κάποιος γονιός να βρεθεί απροετοίμαστος μπροστά στις ερωτήσεις και τις

διηγήσεις του παιδιού του, και να του προκαλέσει άσκοπο φόβο με την αμηχανία του.

Αν μάλιστα πεθάνει κάποιο παιδί στον παιδικό σταθμό, θα χρειαστούν υποστήριξη και οι ίδιοι οι παιδαγωγοί. Αυτό είναι καλύτερα να γίνει μέσω ειδικών που οργανώνουν σεμινάρια για το πένθος, π.χ. κοινωνικών λειτουργών και ψυχολόγων που συνεργάζονται με τους σταθμούς. Κατά τη γνώμη μου, θα πρέπει οι εργοδότες να έχουν την ευαισθησία και ευσυνειδησία να χρηματοδοτήσουν τη συμμετοχή των συνεργατών – παιδαγωγών τους σε τέτοια σεμινάρια.

Τα παιχνίδια, οι ιδέες και οι ασκήσεις που ακολουθούν σε ακόλουθη ενότητα είναι σχεδιασμένα για το σπίτι, τον παιδικό σταθμό, το νηπιαγωγείο και τα δύο πρώτα χρόνια του δημοτικού ή θεραπευτικές ομάδες παιδιών. Το μεγαλύτερο μέρος των παιχνιδιών μπορεί να πραγματοποιηθεί με τη συμμετοχή ακόμη και ενός παιδιού, ενώ για μερικά είναι απαραίτητος ένας ελάχιστος αριθμός συμπαιχτών. Για να αντιμετωπίσουν θέματα συναισθηματικής φύσης, τα παιδιά χρειάζονται, εκτός από τους ενήλικες που τα παρακινούν να εκφράσουν τις ιδέες και τα συναισθήματά τους χωρίς να τα αξιολογούν, και ανταλλαγή με συνομήλικα παιδιά. Θα ήταν πάρα πολύ σημαντικό να προετοιμάζαν οι γονείς συχνά τέτοιες συναντήσεις (Baum, 2003).

4. Η ΕΡΕΥΝΑ

4.1 Στόχος της έρευνας

Ο στόχος της έρευνας ήταν να εξετάσουμε τις αντιλήψεις των παιδιών της πρώτης παιδικής ηλικίας για τον θάνατο.

4.2 Το δείγμα της έρευνας

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 44 παιδιά, του 1^ο Νηπιαγωγείου Φαρσάλων και του 1^{ου} Δημοτικού σχολείου Φαρσάλων. Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνα πήραν μέρος 3 προνήπια, 9 νήπια, 11 παιδιά της Α' Δημοτικού και 21 παιδιά της Β' Δημοτικού. Η επιλογή των τριών αυτών ηλικιών έγινε για να παρατηρηθούν οι διαφορές που μπορεί να υπάρχουν ανάμεσα στα παιδιά, ανάλογα με την ηλικία τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Παρουσίαση του Δείγματος ως προς το φύλο και την τάξη

Φύλο	Τάξη	Τάξη	Τάξη	Σύνολο
	Προνήπια/Νήπια	Α' Δημοτικού	Β' Δημοτικού	
Αγόρια	7	4	11	22
Κορίτσια	5	7	10	22
Σύνολο	12	11	21	44

4.3 Η διαδικασία της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 2004, στο 1^ο Νηπιαγωγείο και στο 1^ο Δημοτικό Σχολείο Φαρσάλων, στον νομό Λαρίσης. Αρχικά επισκέφτηκα τον χώρο και πήρα την άδεια για την διεξαγωγή της έρευνάς μου, από τους διευθυντές και στην συνέχεια από τις δασκάλες κάθε τάξης. Ακολούθησε ενημέρωση των εκπαιδευτικών για τον σκοπό της έρευνας και παρουσίαση του ερωτηματολογίου. Ζήτησα επίσης πληροφορίες για τυχόν απώλειες που είχαν βιώσει τα παιδιά κάθε τάξης. Οι εκπαιδευτικοί δε γνώριζαν αν τα παιδιά είχαν αντιμετωπίσει κάποια απώλεια, εκτός από ένα παιδί, που είχε πεθάνει ο πατέρας του. Παρατήρησα από τις απαντήσεις των νηπιαγωγών και των δασκάλων ότι δεν είχαν ρωτήσει ποτέ αν είχε πεθάνει κάποιο μέλος της οικογένειας, δεν το θεωρούσαν σημαντικό όπως αναφέρουν.

Στο νηπιαγωγείο και στην Πρώτη Δημοτικού διάβασα το παραμύθι «Αντίο, ποντικούλη!», του συγγραφέα Robie H. Harris. Το παραμύθι αναφέρεται σ' ένα παιδί που κλαίει για τον ποντικούλη του που έχει πεθάνει. Ο πατέρας του παιδιού εξηγεί στο παιδί του τον λόγο που πέθανε και θάβουν τον ποντικούλη στον κήπο τους τοποθετώντας τον σε ένα κουτί που το έφτιαξε το αγόρι. Στην Δευτέρα Δημοτικού διάβασα το παραμύθι: «Παπού θα σε θυμάμαι για πάντα» των συγγραφέων Ann de Bode και Rien Broere. Το παραμύθι αναφέρεται σ' ένα παιδί, το οποίο γυρνώντας από το σχολείο του, μαθαίνει ότι πέθανε ο παπούς του. Οι γονείς του εξηγούν τι συνέβη στον παπού του και πως θα γίνει η τελετή της κηδείας την επόμενη μέρα.

Το αγόρι προσπαθεί να μιλήσει στον παππού και σκέφτηκε να του στείλει ένα γράμμα στον ουρανό.

Μετά το τέλος της ανάγνωσης συζητήσαμε με τα παιδιά για το συγκεκριμένο παραμύθι. Προσπάθησα να νιώσουν άνετα μαζί μου και να μπορέσουμε να πραγματοποιήσουμε την συνέντευξη με αποτελεσματικό τρόπο. Τους ενημέρωσα ότι οτιδήποτε μου πουν θα το καταγράψω στο μαγνητοφωνάκι και στο τέλος θα ακούσουν τις φωνές τους. Τους ενθουσίασε η ιδέα και ήταν πολύ συνεργάσιμα. Ρωτούσα κάθε παιδί ξεχωριστά χωρίς να ακούν τα άλλα παιδιά. Προσπαθούσα να νιώσουν άνετα κατά την διάρκεια της συνέντευξης για να μου απαντήσουν ειλικρινά.

Τέλος, για την συλλογή των δεδομένων χρησιμοποίησα τη δομημένη συνέντευξη χρησιμοποιώντας το ερωτηματολόγιο που παραθέτω στο παράρτημα. Κάθε συνέντευξη διαρκούσε κατά μέσο όρο 15 λεπτά. Κατέγραφα τις απαντήσεις σε μαγνητοφωνάκι και στην συνέχεια τις απομαγνητοφώνησα.

4.4 Το ερωτηματολόγιο

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποίησα είναι το ερωτηματολόγιο της Sara Smilansky (1987, Questionnaire for Examination of Human and Animal Death), το οποίο διαμορφώθηκε με σκοπό την διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδιών, ηλικίας 4 – 12 ετών, για το θάνατο, και μεταφράστηκε στα ελληνικά από την Μαρτίκα (2000).

Χρησιμοποίησα μόνο το πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου, που περιέχει τις ερωτήσεις σχετικά με τον ανθρώπινο θάνατο. Στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο έγιναν κάποιες μικρές αλλαγές, έτσι ώστε να προσαρμοστεί στις ηλικίες των παιδιών της έρευνάς μας. Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από 11 ερωτήσεις που διερευνούν την αντίληψη που έχουν τα παιδιά σχετικά με το θάνατο, η οποία αναλύεται με βάση τις πέντε επί μέρους έννοιες που συγκροτούν την έννοια του θανάτου: τη μη – ανατροπή, την οριστικότητα, την αιτιότητα, το αναπόφευκτο και το γήρας (Κονδύλη, 2003).

Η ανάλυση των απαντήσεων των παιδιών έγινε ως εξής: Κάθε παιδί μπορεί να βαθμολογηθεί με 0 – 3 βαθμούς για κάθε μία από τις έννοιες του θανάτου. Συνεπώς η συνολική βαθμολογία κάθε παιδιού μπορεί να είναι από 0 – 15 βαθμούς. Ο τρόπος βαθμολογίας παρουσιάζεται αναλυτικά παρουσιάζεται στον πίνακα 2 που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Βαθμολογία για την κατανόηση της έννοιας του θανάτου.

ΕΝΝΟΙΕΣ	ΠΙΘΑΝΗ ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΑ
1) ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ	0 - 3
2) ΓΗΡΑΣ	0 - 3
3) ΜΗ - ΑΝΑΤΡΟΠΗ	0 - 3
4) ΟΡΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ	0 - 3
5) ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΟ	0 - 3
ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΑ	0 - 15

4.5 Τρόπος βαθμολογίας κάθε επιμέρους έννοιας του θανάτου

A. Βαθμολογία για την έννοια της αιτιότητας:

Αυτή η έννοια στηρίζεται στις απαντήσεις των παιδιών, στην ερώτηση 2. «Από τι πεθαίνουν οι άνθρωποι;» Εάν μέσα στην απάντηση του παιδιού περιλαμβάνεται και το γήρας, μαζί με τουλάχιστον ένα ακόμα λόγο, τότε το παιδί παίρνει 3 βαθμούς. Εάν στην απάντηση του παιδιού αναφέρονται μόνο τα γηρατειά, τότε το παιδί παίρνει 2 βαθμούς. Εάν το παιδί αναφέρει τουλάχιστον μία σωστή αιτία, τότε παίρνει 1 βαθμό. Εάν το παιδί δεν καταφέρει να πει έστω και μία σωστή αιτία, δεν παίρνει κανέναν βαθμό (Βλ. Πίνακα 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Η Βαθμολογία των απαντήσεων στις ερωτήσεις σχετικά με την αιτιότητα του θανάτου.

Βαθμολογία	Απάντηση
3	Γήρας και μια τουλάχιστον ακόμα σωστή αιτία.
2	Γήρας.
1	Μια σωστή αιτία. (όχι το γήρας)
0	Καμία απάντηση. Λανθασμένη απάντηση.

Β. Βαθμολογία για την έννοια του γήρατος:

Αυτή η έννοια στηρίζεται στις απαντήσεις των παιδιών στην ερώτηση 3. «Γερνάνε όλοι οι άνθρωποι;» Εάν το παιδί απαντήσει θετικά στην ερώτηση, δίχως να εξαιρέσει κανέναν, τότε παίρνει 3 βαθμούς. Εάν το παιδί εξαιρέσει ένα άτομο ή μία ομάδα ατόμων, τότε παίρνει 2 βαθμούς. Εάν το παιδί πει ότι μόνο το ίδιο θα γεράσει, τότε παίρνει 1 βαθμό. Εάν το παιδί πει ότι κανένας δε θα γεράσει, τότε δεν παίρνει κανένα βαθμό (Βλ. Πίνακα 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Η βαθμολογία των απαντήσεων στις ερωτήσεις που σχετίζονται με τα γηρατειά.

Βαθμολογία	Απάντηση
3	Σωστή απάντηση.
2	Εξαιρεί ένα άτομο ή μία ομάδα ατόμων.
1	Μόνο το ίδιο θα γεράσει.
0	Κανένας.

Γ. Βαθμολογία για την έννοια της μη – ανατροπής:

Αυτή η έννοια στηρίζεται στις απαντήσεις των παιδιών στις ερωτήσεις 4 και 5, «Τι συμβαίνει σε έναν άνθρωπο όταν πεθαίνει;» και «Μπορεί ένας άνθρωπος να ξαναζωντανέψει; Γιατί;» Εάν το παιδί δώσει και στις δύο

ερωτήσεις σωστές απαντήσεις και επεξηγήσεις, τότε μόνο θα πάρει 3 βαθμούς. Ικανοποιητική απάντηση στην 5^η ερώτηση είναι για παράδειγμα: «Όχι δεν μπορεί, γιατί έχει πεθάνει». Εάν το παιδί δώσει δύο σωστές απαντήσεις και μία σωστή επεξήγηση, τότε παίρνει 2 βαθμούς. Εάν το παιδί δώσει μία σωστή απάντηση και μία σωστή επεξήγηση, τότε παίρνει 1 βαθμό. Ακόμα εάν το παιδί δώσει δύο σωστές απαντήσεις, αλλά καμία σωστή εξήγηση, παίρνει 1 βαθμό. Εάν το παιδί δώσει μία ή καμία σωστή απάντηση δεν παίρνει κανένα βαθμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Η Βαθμολόγηση των απαντήσεων στις ερωτήσεις σχετικά με τη μη - ανατροπή του θανάτου.

Βαθμολογία	Σωστές απαντήσεις	Σωστές επεξηγήσεις
3	2	2
2	2	1
1	1 2	1 0
0	1 0	0

Δ. Βαθμολογία για την έννοια της οριστικότητας:

Αυτή η έννοια στηρίζεται στις απαντήσεις των παιδιών στις ερωτήσεις 6 - 10: «Γνωρίζει ένας άνθρωπος ότι έχει πεθάνει; Γιατί;», «Μπορεί ένας

νεκρός άνθρωπος να αισθάνεται; Γιατί;», «Μπορεί ένας νεκρός άνθρωπος να βλέπει; Γιατί;», «Μπορεί ένας νεκρός άνθρωπος να ακούει; Γιατί;», «Μπορεί ένας νεκρός άνθρωπος να κινείται; Γιατί;». Εάν το παιδί απαντήσει σωστά και στις πέντε απαντήσεις, αλλά και στις πέντε εξηγήσεις που θα δώσει, τότε παίρνει 3 βαθμούς. Η σωστή απάντηση και στις πέντε ερωτήσεις είναι «όχι» και μία σωστή εξήγηση, για παράδειγμα, στην ερώτηση 8 είναι «Γιατί έχει πεθάνει», ενώ μία λανθασμένη είναι «Γιατί είναι πολύ σκοτεινά εκεί μέσα». Με αυτή την απάντηση το παιδί δείχνει ότι δεν έχει αντιληφθεί την έννοια της οριστικότητας, και πιστεύει ότι άμα αλλάξουν ίσως κάποιες συνθήκες ο νεκρός άνθρωπος θα μπορέσει να δει. Εάν το παιδί απαντήσει λανθασμένα μόνο σε μία από τις πέντε ερωτήσεις, ή σε μία από τις πέντε εξηγήσεις, τότε παίρνει 2 βαθμούς. Εάν το παιδί απαντήσει λανθασμένα σε δύο ερωτήσεις και δύο εξηγήσεις που θα δώσει, τότε παίρνει 1 βαθμό. Εάν το παιδί απαντήσει λανθασμένα τουλάχιστον σε δύο ερωτήσεις και σε τρεις εξηγήσεις, τότε δεν παίρνει κανέναν βαθμό (Βλ. πίνακα 6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Η Βαθμολογία των απαντήσεων στις ερωτήσεις σχετικά με την οριστικότητα του θανάτου.

Βαθμολογία	Σωστές απαντήσεις	Σωστές επεξηγήσεις
3	5	5
2	4	4
1	3	3
0	3	2
	2	2

**Ε. Βαθμολογία για την έννοια του
αναπόφευκτου:**

Αυτή η έννοια στηρίζεται στις απαντήσεις των παιδιών, στην ερώτηση 11. «Πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι; Γιατί;» Εάν το παιδί απαντήσει ότι όλοι οι άνθρωποι πεθαίνουν, χωρίς να εξαιρέσει κανέναν, τότε παίρνει 3 βαθμούς. Εάν το παιδί εξαιρέσει τον εαυτό του, ή πει ότι και το ίδιο θα πεθάνει αλλά μόνο όταν γεράσει, τότε παίρνει 2 βαθμούς. Εάν το παιδί θεωρήσει ότι ο θάνατος σχετίζεται με μία μόνο αιτία (όποια και να είναι αυτή) ή αποκλείσει κάποια ομάδα ανθρώπων, τότε παίρνει 1 βαθμό. Εάν το παιδί δώσει λανθασμένη απάντηση, τότε δεν παίρνει κανέναν βαθμό (Βλ. Πίνακα 7).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Η Βαθμολογία των απαντήσεων στην ερώτηση που σχετίζεται με το αναπόφευκτο του θανάτου.

Βαθμολογία	Απάντηση
3	Σωστή απάντηση και σωστή εξήγηση.
2	Εξαιρεί τον εαυτό του, ή θα πεθάνει μόνο όταν γεράσει.
1	Ο θάνατος σχετίζεται με μια μόνο αιτία ή αποκλείει κάποια ομάδα ανθρώπων.
0	Λανθασμένη απάντηση

4.6 Αποτελέσματα

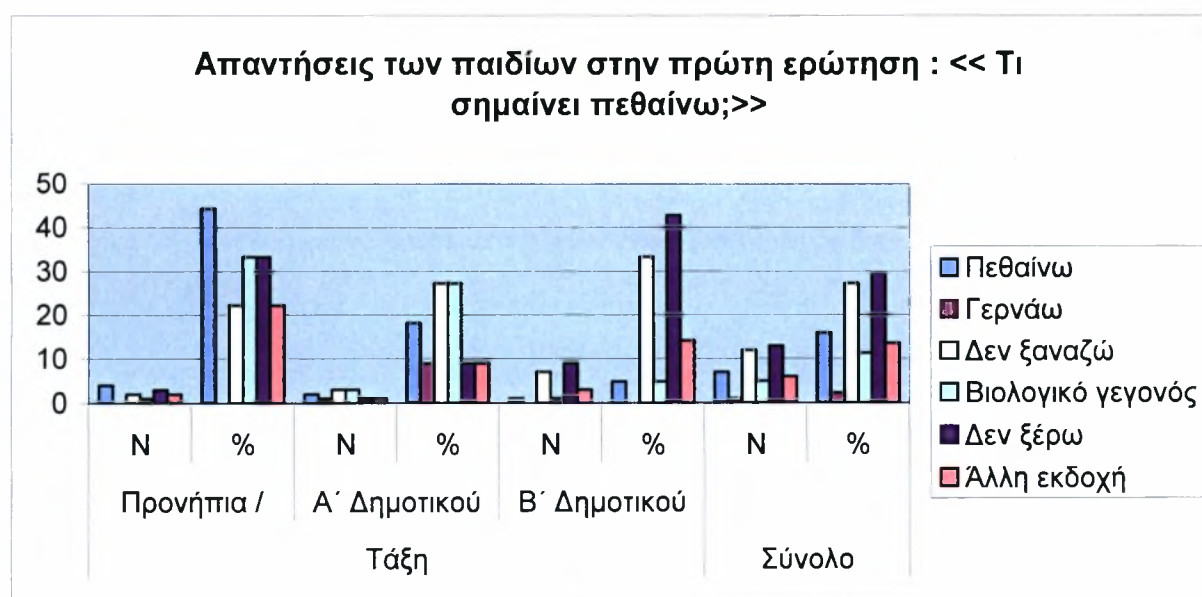
Οι απαντήσεις των παιδιών στην πρώτη ερώτηση «Τι σημαίνει πεθαίνω;» ομαδοποιήθηκαν και παρουσιάζονται στον Πίνακα 8

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Απαντήσεις των παιδιών στην πρώτη ερώτηση: «Τι σημαίνει πεθαίνω;»

Απάντηση	Τάξη						Σύνολο	
	Προνήπια/Νήπια		Α΄ Δημοτικού		Β΄ Δημοτικού		N	%
	N	%	N	%	N	%		
Πεθαίνω	4	44,4	2	18,18	1	4,8	7	15,9
Γερνάω	0	0	1	9	0	0	1	2,3
Δεν ξαναζώ	2	22,2	3	27,27	7	33,3	12	27,27
Βιολογικό γεγονός	1	33,3	3	27,27	1	4,8	5	11,36
Δεν ξέρω	3	33,3	1	9	9	42,8	13	29,5
Άλλη εκδοχή	2	22,2	1	9	3	14,2	6	13,63

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ 8

Παρατηρούμε πως οι απαντήσεις των παιδιών ποικίλουν. Το 27% ανέφερε το θάνατο ως τελεσίδικο γεγονός. Η Φιλάνθη 8 ετών είπε : «Ότι πέθανε εντελώς. Δεν ζει, δεν μπορεί να μας ακούσει. Δεν μπορούμε να τον χαϊδέψουμε».

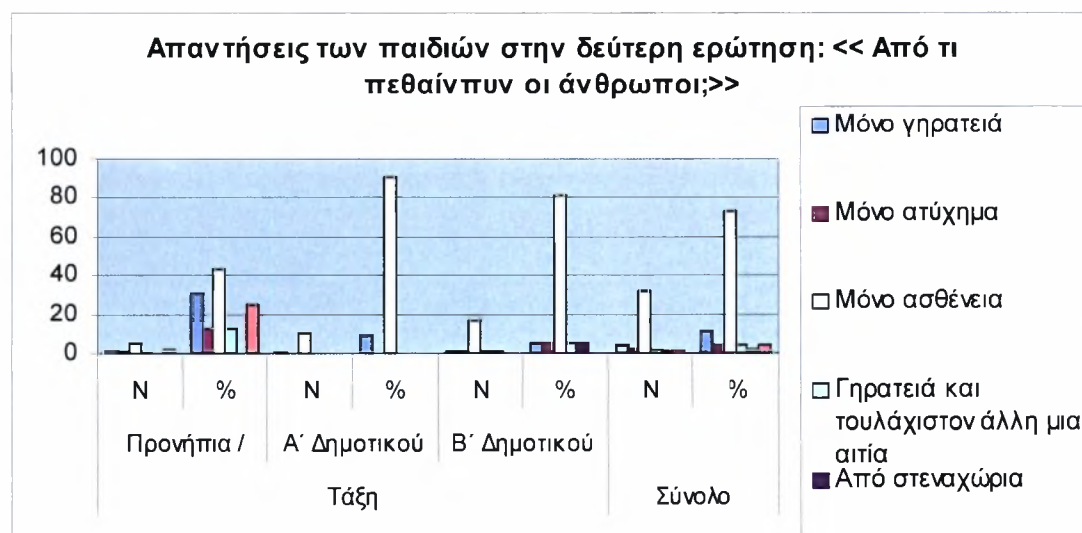
Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών δηλαδή το 29, 5% ανέφεραν ότι δε γνωρίζουν κάτι για τον θάνατο. Κατά την γνώμη μου , οι απαντήσεις των παιδιών οφείλονται στο γεγονός ότι δεν είναι ενημερωμένα από κανέναν για το συγκεκριμένο θέμα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό που αναφέρεται παρακάτω. Η Κατερίνα, 7 ετών είπε: «Δεν ξέρω. Όταν πέθανε ο παππούς και η γιαγιά δεν είχα γεννηθεί». Μόνο το 2,3% των παιδιών ,δηλαδή μόνο ένα παιδί από τα σαραντατέσσερα αναφέρθηκε στα γηρατειά. Η Αντωνία 7 ετών είπε: «Πεθαίνει, γιατί είναι γέρος». Το 11,36% των παιδιών, δηλαδή πέντε παιδιά, αναφέρθηκαν στον θάνατο ως βιολογικό γεγονός. Ο Βάϊος, 7 ετών είπε: «Είχε αρρωστήσει και πέθανε».

Οι απαντήσεις των παιδιών στην δεύτερη ερώτηση << Από τι πεθαίνουν οι άνθρωποι; >> παρουσιάζονται στον πίνακα 9.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Απαντήσεις των παιδιών στην δεύτερη ερώτηση «Από τι πεθαίνουν οι άνθρωποι;»

Απάντηση	Τάξη						Σύνολο	
	Προνήπια /Νήπια		Α' Δημοτικού		Β' Δημοτικού			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Μόνο γηρατειά	2	31,2	1	9,09	1	4,76	4	11,2
Μόνο ατύχημα	1	12,5	0	0	1	4,76	2	4,54
Μόνο ασθένεια	5	43,7	10	90,9	17	80,95	32	72,7
Γηρατειά και τουλάχιστον άλλη μια αιτία	1	12,5	0	0	1	4,76	2	4,54
Από στεναχώρια	0	0	0	0	1	4,76	1	2,27
Δεν ξέρω	2	25	0	0	0	0	2	4,54

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ 9

Οι απαντήσεις των παιδιών στην ερώτηση αυτή φανερώνουν ότι τα παιδιά είναι επηρεασμένα από τις εμπειρίες τους. Ακολουθούν χαρακτηριστικά παραδείγματα: Ο Αποστόλης, 8 ετών είπε: «Όταν είναι γέροι μερικοί, από καρκίνο, από όταν τρακάρουν». Η Φιλάνθη, 6 ετών είπε: «Από καρδιά, από κάπνισμα, αν καπνίζουν πολύ, από καρκίνο....Τίποτα άλλο».

Όπως παρατηρείται από τις απαντήσεις η συντριπτική πλειοψηφία και συγκεκριμένα το 72,27% ανέφερε ως αιτία θανάτου την ασθένεια. Μόνο πέντε από τα σαραντατέσσερα παιδιά ανέφεραν ως αιτία τα γηρατεία. Επίσης δύο παιδιά ανέφεραν τα ατυχήματα ως αιτία θανάτου. Τα συγκεκριμένα παιδιά που είχαν τις σχετικές εμπειρίες μας απάντησαν ως εξής: Ο Κώστας 8 ετών, είπε: «Από καρδιά. Ο μπαμπάς πέθανε από τρακάρισμα». Έχει χάσει τον πατέρα του εδώ και πέντε χρόνια. Ο Κωνσταντίνος 6 ετών, είπε: «Ο παππούς μου... πέρναγε ένα αυτοκίνητο και τον χτύπησε ένα λεωφορείο».

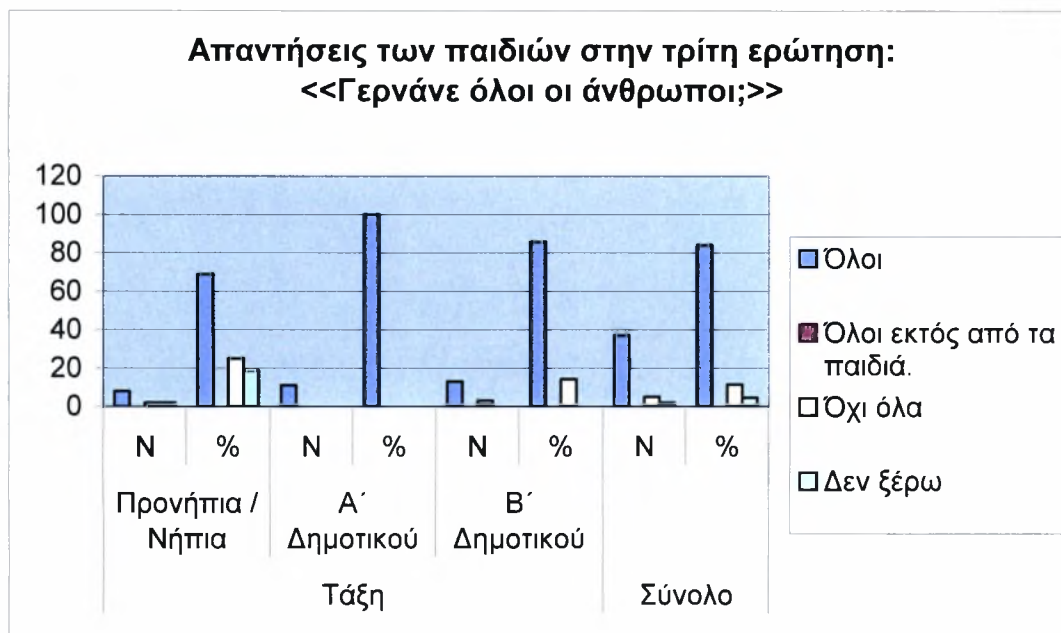
Οι απαντήσεις των παιδιών στην τρίτη ερώτηση «Πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι;» παρουσιάζονται στον πίνακα 10

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Απαντήσεις των παιδιών στην τρίτη ερώτηση, «Γερνάνε όλοι οι άνθρωποι;»

Απάντηση	Τάξη						Σύνολο	
	Προνήπια / Νήπια		Α' Δημοτικού		Β' Δημοτικού		N	%
	N	%	N	%	N	%		
Όλοι	8	68,75	11	100	13	85,71	37	84,09
Όλοι εκτός από τα παιδιά.	0	0	0	0	0	0	0	0
Όχι όλοι	2	25	0	0	3	14,28	5	11,36
Δεν ξέρω	2	18,75	0	0	0	0	2	4,54

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ 10

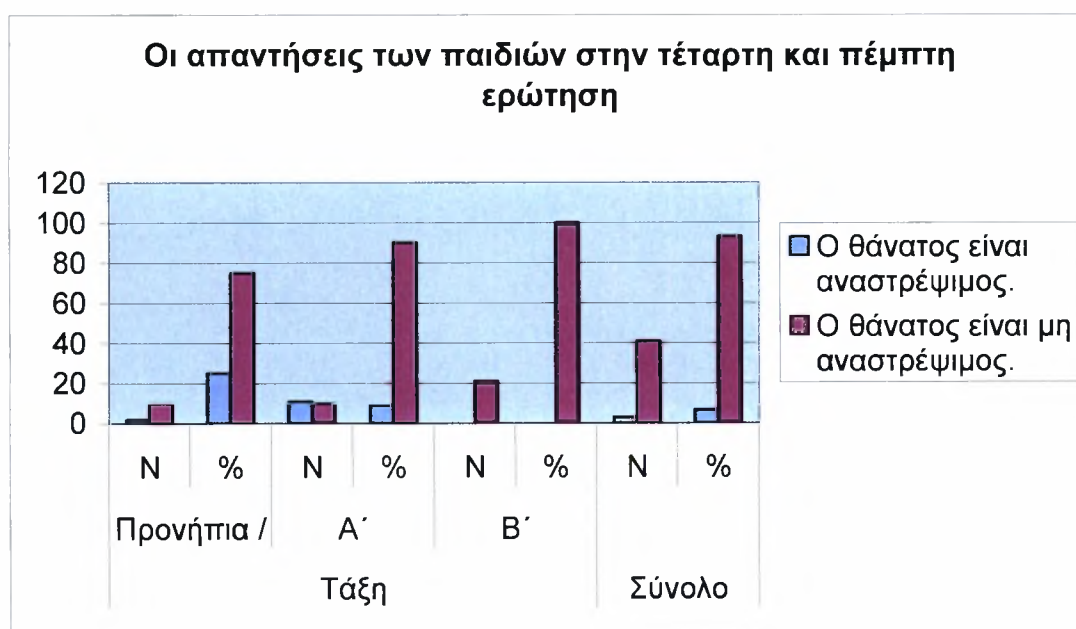
Οι απαντήσεις των παιδιών σε αυτή την ερώτηση ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες. Το 84,09% των παιδιών απάντησαν ότι όλοι οι άνθρωποι γερνάνε. Το 100% της Α' Δημοτικού υποστήριξε αυτή την άποψη, αλλά και τα υπόλοιπα παιδιά απάντησαν ότι γερνάνε οι άνθρωποι σε υψηλό το ποσοστό. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι το 11,36% των παιδιών απάντησαν ότι δεν γερνάνε όλοι.

Οι απαντήσεις των παιδιών στην τέταρτη και πέμπτη ερώτηση «Τι συμβαίνει σε έναν άνθρωπο όταν πεθαίνει;» και «Μπορεί ένας άνθρωπος να ξαναζωντανέψει; Γιατί;», παρουσιάζονται στον Πίνακα 11.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Απαντήσεις των παιδιών στην τέταρτη και πέμπτη ερώτηση.

Απάντηση	Τάξη						Σύνολο	
	Προνήπια /Νήπια		Α' Δημοτικού		Β' Δημοτικού			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Ο θάνατος είναι αναστρέψιμος.	2	25	11	9,09	0	0	3	6,8
Ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμος.	10	75	10	90,09	21	100	41	93,2

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ 11

Οι απαντήσεις στην τέταρτη και στην πέμπτη ερώτηση φανερώνουν ότι τα παιδιά έχουν αντιληφθεί την έννοια της μη αναστρεψιμότητας του θανάτου. Το 93,18% των παιδιών λοιπόν απάντησαν θετικά στο μη αναστρέψιμο του θανάτου. Ο Κωνσταντίνος 6 ετών είπε: «Ο παππούς μου αν πέθανε πώς θα

ξαναζωντανέψει, με καμιά μηχανή του χρόνου;». Η Δήμητρα 7 ετών είπε: «Όταν κατέβει κάτω ο Χριστός θα ξαναζωντανέψει».

Χαρακτηριστικό είναι ότι το 6,8% των παιδιών, δηλαδή μόνο τρία παιδιά υποστηρίζουν ότι ο θάνατος είναι αναστρέψιμος. Πιο συγκεκριμένα η Εγιόνα 6 ετών λέει: «Αν συνέρθει, θα γίνει καλά». Αρκετά ήταν και τα παιδιά που δεν μπορούσαν να εξηγήσουν το λόγο που δεν μπορεί κάποιος να ξαναζωντανέψει αλλά ήταν σίγουρα για την απάντησή τους.

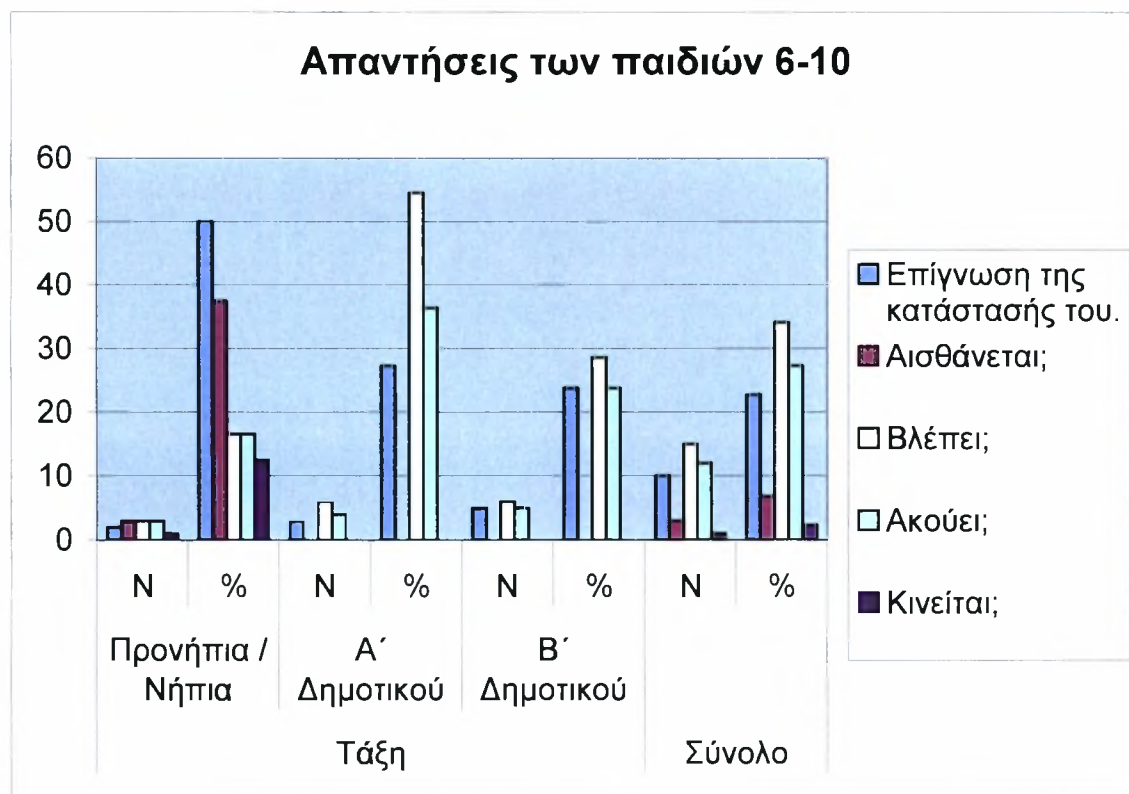
Οι απαντήσεις των παιδιών στις ερωτήσεις έξι έως δέκα. «Γνωρίζει ένας άνθρωπος ότι έχει πεθάνει;» και «Μπορεί ένας νεκρός άνθρωπος να αισθάνεται, να βλέπει, να ακούει και να κινείται;» Παρουσιάζονται στον πίνακα 12.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Απαντήσεις των παιδιών στις ερωτήσεις 6 – 10

Απάντηση	Τάξη						Σύνολο	
	Προνήπια/Νήπια		Α' Δημοτικού		Β' Δημοτικού			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Επίγνωση της κατάστασής του.	2	50	3	27,27	5	23,8	10	22,7
Αισθάνεται;	3	37,5	0	0	0	0	3	6,81
Βλέπει;	3	16,6	6	54,54	6	28,57	15	34,1
Ακούει;	3	16,6	4	36,36	5	23,8	12	27,3
Κινείται;	1	12,5	0	0	0	0	1	2,27

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ 12

Το 34,09% των παιδιών απάντησαν ότι ο νεκρός βλέπει. Υποστηρίζουν ότι είναι ψηλά στον ουρανό και μας βλέπει. Το 27,27% των παιδιών υποστηρίζει ότι ο νεκρός ακούει ενώ το 22,7% των παιδιών υποστηρίζει ότι έχει επίγνωση της κατάστασής του. Αρκετά ήταν τα παιδιά και από τις τρεις ηλικιακές ομάδες, που υποστηρίζουν ότι οι νεκροί ακούνε από τον ουρανό, αλλά δεν μπορούν να μιλήσουν, μπορούν όμως να έχουν επίγνωση της κατάστασής τους. Μόνο τα νήπια υποστήριζαν ότι οι νεκροί αισθάνονται και κινούνται. Αναφέρω κάποιες ενδιαφέρουσες και χαρακτηριστικές απαντήσεις των παιδιών: Η Ζωή 6 ετών απαντά: «Αν έχει χτυπήσει το πόδι του,

δεν θα μπορεί να περπατά». Η Εύη 6 ετών απαντά: «Δεν ακούει, γιατί είναι ξαπλωμένος και κοιμάται». Ο Βάϊος 7 ετών απαντά: «Δεν αισθάνεται γιατί έχει φύγει η ψυχή του», «Γιατί είναι στον ουρανό και μας βλέπει από εκεί».

Τέλος, θα' θελα να αναφέρω κάποιες ενδιαφέρον απαντήσεις του Κώστα ο οποίος έχασε τον πατέρα του στην ηλικία των 3 ετών. Στις συγκεκριμένες ερωτήσεις που αναφέραμε μας απαντά.

- Γνωρίζει ένας άνθρωπος ότι έχει πεθάνει;
 - Όχι. Ήταν ξαφνικό το ατύχημα.
- Μπορεί ένας νεκρός να αισθάνεται;
 - Όχι. Δεν ξέρω γιατί.
- Μπορεί ένας νεκρός να βλέπει;
 - Ναι. Με βλέπει ο Μπαμπάς από τον ουρανό.
- Μπορεί να σε ακούσει;
 - Ναι, Γιατί...θέλει να μάθει αν είμαι καλό παιδί
- Μπορεί ένας νεκρός να κινείται;
 - Όχι, γιατί δεν μπορεί.

Θα ήθελα να σημειώσω ότι αρχικά ο Κώστας ήταν επιφυλακτικός στις απαντήσεις του. Όταν μου είπε ότι έχασε τον πατέρα του, τον έκανα περισσότερες ερωτήσεις και τον έκανα να αισθανθεί άνετα. Του είπα ότι έχασα τον παππού μου και ήμουν πολύ στεναχωρημένη. Και τότε χαρακτηριστικά μου είπε: «Ήταν ξαφνικά, έμαθα ότι χτύπησε με το αυτοκίνητο όταν πήγε στη δουλειά. Δεν ξαναγύρισε. Δεν τον ξαναείδα. Θέλω να με βλέπει και να είναι περήφανος. Έτσι λέω και στην μητέρα μου». Στην συνέχεια μου απάντησε στις επόμενες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου με ειλικρίνεια.

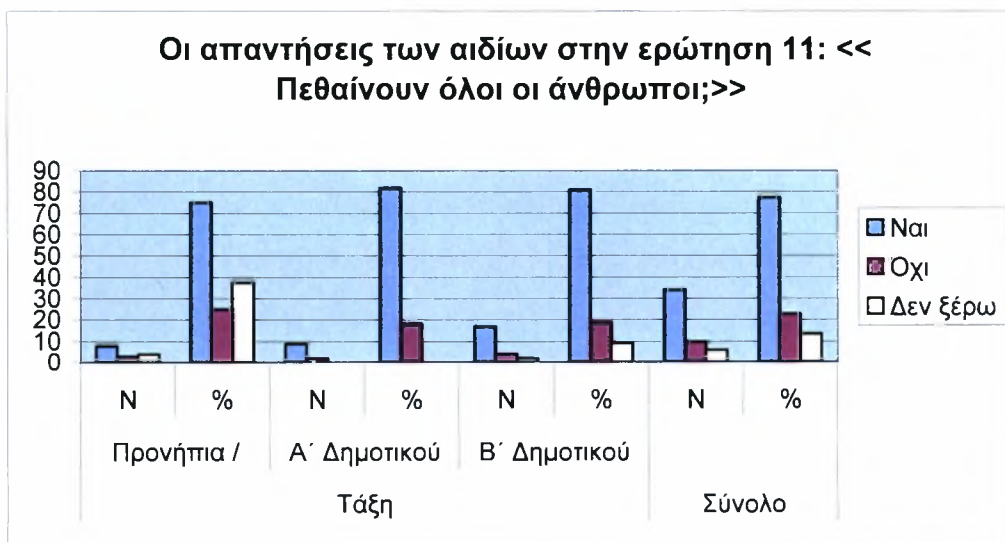
Οι απαντήσεις των παιδιών στην ερώτηση 11 «Πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι;», παρουσιάζονται στον πίνακα 13.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Απαντήσεις των παιδιών στην ερώτηση 11 «Πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι;»

Απάντηση	Τάξη						Σύνολο	
	Προνήπια/Νήπια		Α' Δημοτικού		Β' Δημοτικού		N	%
	N	%	N	%	N	%		
Ναι	8	75	9	81,81	17	80,95	34	77,3
Όχι	3	25	2	18,18	4	19,04	10	22,3
Δεν ξέρω	4	37,5	0	0	2	9,52	6	13,7

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ 13

Οι απαντήσεις των παιδιών έδειξαν ότι το 77,27% πιστεύει ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτο γεγονός για όλους τους ανθρώπους. Μόλις το 22,72% πιστεύει ότι κάποιοι

άνθρωποι δεν πεθαίνουν. Αυτό ισχύει για όλα τα παιδιά όλων των ηλικιών.

Ο στόχος της έρευνας ήταν να εξετάσουμε κατά πόσο η ηλικία επηρεάζει τις απόψεις των παιδιών για τον θάνατο. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν (Πίνακες 14, 15) ότι η ηλικία επηρεάζει καθοριστικά τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα παιδιά τον θάνατο. Τα παιδιά της δευτέρας δημοτικού φαίνεται ότι διαφέρουν σημαντικά από τα νήπια και την πρώτη δημοτικού ως προς την κατανόηση των πέντε εννοιών (αιτιότητα, γήρας, μη-ανατροπή, οριστικότητα, αναπόφευκτο) και ως προς την συνολική κατανόηση της έννοιας του θανάτου. Όπως δείχνουν τα αποτελέσματα τα παιδιά της δευτέρας δημοτικού έχουν μια ωριμότερη κατανόηση της έννοιας του θανάτου. Ακόμη παρατηρούνται διαφορές ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια του δείγματος οι οποίες δεν είναι σημαντικές. Το φύλο των παιδιών δεν φαίνεται να επηρεάζει τις αντιλήψεις τους για τον θάνατο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Ηλικίες Έννοιες	Προνήπια - Νήπια		Α' Δημοτικού		Β' Δημοτικού	
	Αγόρια (7) Μ.Ο.	Κορίτσια (5) Μ.Ο.	Αγόρια (4) Μ.Ο.	Κορίτσια (7) Μ.Ο.	Αγόρια (11) Μ.Ο.	Κορίτσια (10) Μ.Ο.
Αιτιότητα	1,85	1,6	1	1,57	2,18	2
Γήρας	2,14	2,2	2,75	2,57	2,18	2,4
Μη-ανατροπή	1,71	1,8	2,75	2,14	2	2,1
Οριστικότητα	2	1	1,25	2	2,09	1,9
Αναπόφευκτο	1,57	1,4	2	1,71	2,09	1,9

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Ηλικία	N	Συνολική βαθμολογία του ΜΟ των εννοιών
Προν -Νήπια	12	8,74
Α' Δημοτικού	11	9,88
Β' Δημοτικού	21	10,4

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Antony S. (1941). *The child's Discovery of death*. London: Penguin
- Antony S. (1971). *The discovery of death in childhood and after*. London: Penguin
- Αξελός Κ. (1974). *Ο Ηράκλειτος και η φιλοσοφία*. Αθήνα: Εξάντας.
- Αριές Φ. (1988). *Δοκίμια για το Θάνατο στη Δύση*. Μτφ. Κ.Λάμψα. Αθήνα: Γλάρος.
- Αριές Φ. (1997) Θ. *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Ο εξαγριωμένος θάνατος*. Μτφ. Θ. Νικολαΐδης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»
- Bacqué M.-F. (2001). *Πένθος και Υγεία*. Μτφ. Ε.Κουτρομπά Αθήνα: Θυμάρι
- Baum H. (2003). *Η Γιαγιά πήγε στον ουρανό*. Μτφ. Α.Σαλβάνου Αθήνα: Θυμάρι
- Berlinsky B. & Biller B. (1982). *Parental death and psychological development*. Lexington, MA: D.C.Heath.
- Βέικος Θ. (1989). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*. Αθήνα: Θεμέλιο
- Βερβέρης Γ. & Παπαγεωργίου Κ. (1995). *Ελληνική ποιητική ανθολογία θανάτου του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Black D. (1878). The bereaved child. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 19, 287-292

-
- Bowker J. (1996). *Ο θάνατος και οι θρησκείες*. Μτφ. Μ. Κονόμη & Α. Λογιάκη. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Bowlby J. (1995). *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*. Μτφ. Π. Στρατή. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Childers R. & Wimmer M. (1971). The concept of death in early childhood. *Child Development*, 42, 1299-1301
- Collett L. & Lester D. (1969). The fear of death and the fear of dying. *Journal of Psychology*, 72, 179-181
- Feifel H. (1959). *The meaning of death*. New York: McGraw-Hill.
- Furman, E. (1974). *A Child's Parent Dies. Studies in childhood bereavement*. New Haven CT: Yale University Press.
- Gartley W. & Bernasconi M. (1967). The concept of death in children. *The Journal of Genetic Psychology*, 110, 71-85
- Jewett C. (1984). *Helping children cope with separation and loss*. London: Sage Publications.
- Κακαβούλης Α. (1995). *Σεξουαλική ανάπτυξη και αγωγή. Στερεότυπα και ρόλοι των φύλων, γενετήσια ανάπτυξη, σεξουαλική αγωγή στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κέδρος.
- Kane B. (1979). Children's concepts of death. *The Journal of Genetic Psychology*, 134, 141-153
- Kaplan C. (1991). *Bereaved Children*. London: ACPP.

-
- Κονδύλη Χ. (2003). *Παιδιά σε κατάσταση πένθους*. Δημοσίευτη διπλωματική εργασία. Π.Τ.Π.Ε. Βόλος
- Koocher G.P. (1973). Children, death and cognitive development. *British Journal of Medical Psychology*, 39, 102-111
- Krementz J. (1991). *How it feels when a parent dies*. New York: Knopf.
- Leaman O. (1995). *Death and Loss. Compassionate Approaches in the Classroom*. Great Britain.
- Lendrum S. & Syme G. (1992). *Gift of tears*. London: Routledge.
- Lonetto R. (1980). *Children's conceptions of death*. New York: Springer
- Mallon B. (2000). *Helping Children to Manage Loss. Positive Strategies for Renewal and Growth*. United Kingdom: Jessica Publishers Ltd.
- Μαντζαρίδης Γ. (1990). *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Μαρτίκα Α.Π. (2001). *Παιδί και θάνατος*. Δημοσίευτη διπλωματική εργασία. Π.Τ.Δ.Ε. Φλώρινα, Α.Π.Θ.
- McWhirter L., Young V. & Majury Y. (1983). Belfast children's awareness of violent death. *British Journal of Social Psychology*, 22, 81-92
- Mening C. & McCabe A. (1978). Children talk about death. *Omega*, 8, 305-317

-
- Mood, P. & Whittaker, L. (2001). *Finding a Way Through When Someone Close Has Died*. United Kingdom: Jessica Publishers Ltd.
- Morgan J. (1990). *Death Education in Canada*. Ontario: King's College.
- Nagy M. (1948). The child's theories concerning death. *The Journal of Genetic Psychology*, 73, 3-27
- Νίλσεν Μ. – Παπαδάτου Δ. (1998). *Το πένθος στη ζωή μας*. Αθήνα: Μέριμνα
- Νίλσεν Μ. – Παπαδάτου Δ. (1998). *Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν την σχολική ζωή*. Αθήνα: Πρακτικά συμποσίου.
- Nguyen S. & Gelman S. (2002). Four and 6-year olds' biological concept of death: The case of plants. *British Journal of Developmental Psychology*, 20, 495-513.
- Παπανούτσος Ε. (1973). *Πρακτική Φιλοσοφία*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Περαματζέλη Φ. (2000) *Παππού θα σε θυμάμαι για πάντα*. Αθήνα : Γλαύκη
- Ραϊμπό Ζ. (1996). *Το παιδί και ο θάνατος*. Μπφ. Μίνα Μπούρα. Αθήνα: Κέδρος.
- Parkes C.M. (1969). "Separation anxiety. An aspect of the search for the lost object in studies in anxiety". Special publication. Brit. J. Psychiatry, ed. By M. Lader, London

-
- Ress D. (1997). *Death and Bereavement. The Psychological, Religious and Cultural Interfaces*. London: Whurr Publishers.
- Robie. H. (2003). Αντίο ποντικούλη. Μτφ. Α Δημητρά Αθήνα :Νίκας
- Σπανός Μ. (1984). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*. Αθήνα.
- Speece M. & Brent S. (1996). The development of children's understanding of death. In: Corr C. & Corr D. (eds). *Handbook of Childhood Death and Bereavement*. New York: Hemisphere Publishing Corporation.
- Toynbee A. (1969). *Man's concern with death*. New York: McGraw-Hill.
- Τσιάντης Γ. (1991). *Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας. Τεύχος Α*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Wass H, Guenther Z.C. & Towry B.J. (1979). United States and Brazilian children's concepts of death. *Death Education, 3, 41-55*
- Wass H, Guenther Z.C. & Towry B.J. (1980). Children's death concepts and ethnicity. *Death Education, 4, 83-87*
- Weininger O. (1979). Young children's concepts of dying and dead. *Psychological Reports, 44, 395-407*
- Worden J.W. & Silverman P.R. (1996). Parental death and the adjustment of school-age children. *Omega Journal of Death and Dying. 33, 91-102*
- Worden W. (1996). *Children and Grief*. New York: Guilford

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

<http://transfer.go.com>:

Dallas Child: Helping children mourn.

How to help a grieving teen.

Helping children deal with grief.

Metro Parent: Talking to kids about death.

<http://cincinnati.com>: Helping kids cope with grief begins with talking about it.

<http://about.com>: Personal Expression: Grief, by Ronna Smith.

www.kidshealth.com: When Somebody Dies.

www.thelaboroflove.com:

How to help a grieving child.

Early grief suggestions.

Songs.

<http://www.cfc-efc.htm>: Helping children understand death

file:///A:/New_Page.files/children.htm: On understanding and Helping children Process Death.

[file:///A:/BBC-Parenting-Keeping them safe](file:///A:/BBC-Parenting-Keeping_them_safe): Explain to children about war.

[file:///A:/What grieving means.htm](file:///A:/What_grieving_means.htm): When somebody dies

<file:///A:/Griefworks-kids.htm>: Death of a brother or sister

<http://www.aarp.org/grandparents/gpchildloss.htm>:

Children and Grief: When your grandchild has a loss.

<file:///C:/Documents and Settings/eleni.htm>: Words cast light on death's shroud of silence.

<http://www.nncc.org/Guidance/understand.death.htm>:

Learning to live through loss

<http://www.medlook.net>: Τι συμβαίνει σε μια μητέρα όταν χάσει το παιδί της.

<file:///C:/Natura/Medicine-NatMed.gr>: Πώς πενθούν τα παιδιά

<file:///A:/Kids death.htm>: Kids can learn from a pet's death

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Όνομα:

Ηλικία:

Φύλλο:

Το παιδί έχει χάσει:

1. Πατέρα / Μητέρα
2. Παπού / Γιαγιά
3. Άτομο του στενού ή ευρύτερου περιβάλλοντος του
(Θείος, Θεία, φίλος, φίλη)
4. Κανένα από τα παραπάνω

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ:

1. Τι σημαίνει << πεθαίνω >> ;
2. Από τι πεθαίνουν οι άνθρωποι ;
3. Γερνάνε οι άνθρωποι ;
4. Τι συμβαίνει σε έναν άνθρωπο όταν πεθαίνει ;
5. Μπορεί ένας άνθρωπος να ξαναζωντανέψει;
ΝΑΙ ΟΧΙ
Γιατί;
6. Γνωρίζει ένας άνθρωπος ότι έχει πεθαίνει ;
ΝΑΙ ΟΧΙ
Γιατί;
7. Μπορεί ένας νεκρός να αισθάνεται ;
ΝΑΙ ΟΧΙ
Γιατί;
8. Μπορεί ένας νεκρός να βλέπει ;
ΝΑΙ ΟΧΙ
Γιατί;

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

9. Μπορεί ένας νεκρός να ακούει;

ΝΑΙ ΟΧΙ

Γιατί;

10. Μπορεί ένας νεκρός να κινείται;

ΝΑΙ ΟΧΙ

Γιατί;

11. Πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι;

ΝΑΙ ΟΧΙ

Γιατί;

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 (ΤΟ ΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ)

A/A	Ηλικία	Φύλο	Αιτιότητα	Γήρας	Μη-ανατροπή	Οριστικότητα	Αναπόφευκτο
1.	Προνήπιο	Αγόρι	1	3	1	3	3
2.	Προνήπιο	Κορίτσι	1	3	3	3	3
3.	Προνήπιο	Κορίτσι	2	3	3	0	1
4.	Νήπιο	Αγόρι	3	3	3	3	2
5.	Νήπιο	Αγόρι	0	3	2	0	0
6.	Νήπιο	Αγόρι	3	3	2	2	2
7.	Νήπιο	Αγόρι	0	0	1	1	1
8.	Νήπιο	Αγόρι	3	0	2	3	0
9.	Νήπιο	Αγόρι	3	3	1	2	3
10.	Νήπιο	Κορίτσι	1	0	0	0	1
11.	Νήπιο	Κορίτσι	3	3	1	1	1
12.	Νήπιο	Κορίτσι	1	2	2	1	1
13.	Α' Δημ.	Αγόρι	1	2	3	2	3
14.	Α' Δημ.	Αγόρι	1	3	2	2	1
15.	Α' Δημ.	Αγόρι	1	3	3	0	3
16.	Α' Δημ.	Αγόρι	1	3	3	1	1
17.	Α' Δημ.	Κορίτσι	1	3	2	1	1
18.	Α' Δημ.	Κορίτσι	3	3	2	2	3
19.	Α' Δημ.	Κορίτσι	3	3	2	3	1
20.	Α' Δημ.	Κορίτσι	1	3	2	2	1
21.	Α' Δημ.	Κορίτσι	1	2	2	2	1
22.	Α' Δημ.	Κορίτσι	1	2	2	2	2
23.	Α' Δημ.	Κορίτσι	1	2	3	2	3
24.	Α' Δημ.	Αγόρι	1	3	2	2	2
25.	Α' Δημ.	Αγόρι	3	2	2	2	2
26.	Α' Δημ.	Αγόρι	1	3	2	1	1
27.	Α' Δημ.	Αγόρι	1	3	2	3	2
28.	Α' Δημ.	Αγόρι	1	2	2	2	1

29.	A' Δημ.	Αγόρι	2	0	2	3	3
30.	A.Δημ.	Αγόρι	3	3	2	2	2
31.	A' Δημ.	Αγόρι	3	3	2	3	3
32.	A' Δημ.	Αγόρι	3	3	2	2	3
33.	B' Δημ.	Αγόρι	3	2	2	1	2
34.	B' Δημ.	Αγόρι	3	0	2	3	2
35.	B' Δημ.	Κορίτσι	1	2	2	3	2
36.	B' Δημ.	Κορίτσι	3	2	2	1	1
37.	B' Δημ.	Κορίτσι	3	3	2	3	2
38.	B' Δημ.	Κορίτσι	3	0	2	2	0
39.	B' Δημ.	Κορίτσι	3	3	2	1	2
40.	B' Δημ.	Κορίτσι	1	2	2	1	1
41.	B' Δημ.	Κορίτσι	3	3	3	3	3
42.	B' Δημ.	Κορίτσι	1	3	2	1	3
43.	B' Δημ.	Κορίτσι	1	3	2	2	3
44.	B' Δημ.	Κορίτσι	1	3	2	2	1

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000072322

